

De wijk nemen

De wijk nemen

Een subtiel samenspel van burgers, maatschappelijke organisaties en overheid

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

De wijk nemen

Een subtiel samenspel van burgers, maatschappelijke organisaties en overheid
(advies 45)

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

ISBN 978 90 8850 066 4

NUR 740/753

© 2009 B.V. Uitgeverij SWP Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot Uitgeverij SWP (Postbus 257, 1000 AG Amsterdam) te wenden.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Samenvatting	9
1. Inleiding	11
1.1 Positieve en negatieve verwachtingen van de wijk	12
1.2 Generiek en specifiek wijkgericht werken	14
1.3 Vraagstelling	17
2. Bewoners en hun relatie met de wijk	19
2.1 Woonomgeving zelden op wijkschaal	20
2.2 Belang bij de woonomgeving	21
2.3 Belang van burgers bij hun wijk	23
2.4 Conclusies	25
3. Maatschappelijke problemen en wijkgericht werken	27
3.1 Wijkgericht werken en de relatie tot maatschappelijke problemen	28
3.2 Oorzaken van maatschappelijke problemen op wijkniveau	28
3.3 Een precieze visie op de oorzaken en aanpak van maatschappelijke problemen	30
3.4 Een rekkelijke visie op de oorzaken en aanpak van maatschappelijke problemen	37
3.5 Conclusies	41

4. Professionals en de wijk	43
4.1 Maatschappelijke organisaties en de wijk	43
4.2 De overheid en de wijk	47
4.3 Gezamenlijke relatie van professionals met de wijk	50
4.4 Conclusies	52
5. Inrichting van de wijk als werkterrein	55
5.1 De burger als wijkbewoner	55
5.2 De aanpak van maatschappelijke problemen op het niveau van de wijk	59
5.3 Professionals aan het werk in de wijk	61
5.4 Conclusies	64
6. Aanbevelingen	67
6.1 Gericht werken: doen	68
6.2 Wijkgericht werken dient geen verplichting te zijn	69
6.3 Wijkgericht werken stimuleren: oplettendheid geboden	70
Literatuur	73
Bijlagen	
Bijlage 1. Adviesaanvraag	80
Bijlage 2. Geraadpleegde deskundigen	81
Bijlage 3. Overzicht van uitgebrachte publicaties	83
Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling	87

Voorwoord

Veel gemeenten, zo niet alle, werken wijkgericht. Niet als onderdeel van de krachtwijkenaanpak maar in een poging de kloof tussen burger en overheid te dichten, sociale samenhang te stimuleren en professionals optimaal te laten samenwerken. Wijkgericht werken is niet altijd zo populair geweest. Het verleden laat zien dat de verwachtingen van wijkgericht werken soms hoog gespannen waren, waarna wijkgericht werken weer aan deze hoge verwachtingen ten onder ging.

In dit advies kijkt de RMO naar de actuele waarde van wijkgericht werken voor bewoners, maatschappelijke problemen en professionals. Hieruit volgt een benadering die het mogelijk maakt om op een subtiele wijze wijkgericht te werken. Een wijze die de voordelen van wijkgericht werken benut en de beperkingen ondervangt.

Raadsleden en adviseurs van de RMO hebben voor dit advies diverse deskundigen gesproken (zie bijlage 2). Met behulp van een expertmeeting en individuele gesprekken zijn wetenschappelijke kennis en praktijkexpertise benut voor het onderliggende advies. De Raad spreekt zijn dankbaarheid uit aan allen die hun kennis belangeloos hebben ingebracht.

De commissie van de RMO die het advies heeft voorbereid, bestond uit:

Drs. J.G. Manshanden MPA (Raad)

Y. Koster-Dreese MA (Raad, tot 1 januari 2009)

Prof. dr. J. van Doorne-Huiskes (Raad, vanaf 1 januari 2009)

Dr. D. de Ruiters (secretariaat)

Dr. T. Lupi (secretariaat, tot 1 december 2008)

Drs. N.G.J. de Boer (secretariaat, vanaf 1 december 2008)

De verantwoordelijkheid voor het advies berust bij de Raad.

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'S. Harchaoui', written in a cursive style.

Mr. S. Harchaoui
voorzitter

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'R. Janssens', written in a cursive style.

Dr. R. Janssens
algemeen secretaris

Samenvatting

Wijkgericht werken is populair, zowel bij het rijk als binnen gemeenten. Onder druk van de vermeende kloof tussen burger en politiek zien bestuurders en politici de wijk als geschikt schaalniveau om met die burger in gesprek te gaan en te werken (het liefst ontkokerd en integraal) aan allerlei maatschappelijke problemen. Tegenover deze positieve verwachtingen en inspanningen staan echter ook sceptische geluiden, bijvoorbeeld over de projectencarrouzels en de bestuurlijke drukte die met wijkgericht werken gepaard gaan.

De Raad meent dat wijkgericht werken vraagt om een subtiel samenspel van burgers, maatschappelijke organisaties en overheid. Een zorgvuldige inzet van wijkgericht werken is noodzakelijk om te voorkomen dat het aan (te) hoge verwachtingen ten onder gaat. Niet alleen zou dit ten koste gaan van de positieve effecten van wijkgericht werken, ook kan dit ertoe leiden dat de overheid zich voortdurend in een slingerbeweging bevindt van wel en geen wijkgericht beleid. Om te komen tot een goede inrichting van de wijk als werkterrein voor professionals, ambtenaren en bestuurders hebben we ons de volgende vraag gesteld: *Hoe kunnen verwachtingen van wijkgericht werken in overeenstemming worden gebracht met de feitelijke mogelijkheden ervan?*

Voor het beantwoorden van deze vraag is de relatie tussen enerzijds de wijk en anderzijds achtereenvolgens de bewoners, de (vermeende) maatschappelijke problemen en de professionals geanalyseerd. Welke band en welk belang hebben bewoners bij hun wijk? Hoe zijn maatschappelijke problemen als werkloosheid, sociale onveiligheid en multiprobleemgezinnen precies gerelateerd aan de wijk, zowel in hun oorzaken als in hun mogelijke oplossingen? En welke rol willen en kunnen publieke professionals (politie, justitie, wel-

zijnsmedewerkers, wijkcoördinatoren enzovoort) in de wijk spelen? Uit deze analyses komt een gemengd en genuanceerd beeld naar voren, voornamelijk afhankelijk van het type bewoner, maatschappelijk probleem en professional. Hoogopgeleiden zonder kinderen hebben bijvoorbeeld weinig binding met de wijk, maar zij hebben wel belang bij de wijk. En werkloosheid mag zich dan wel concentreren binnen bepaalde wijken, van een getto-effect is in Nederland nauwelijks tot geen sprake. Oplossingen bij dit probleem liggen strikt genomen ook niet op wijkniveau, al kan het stimuleren van een 'wijk-economie' wel positieve neveneffecten hebben. Professionals als politie en justitie tot slot ervaren weliswaar de wijk steeds meer als geschikt werkterrein, maar hun relatie met de wijk is zeker niet automatisch succesvol. Een wijkgerichte oriëntatie stelt hoge eisen aan hun professionaliteit, aan de inrichting van hun organisaties en aan de verschillende controle- en verantwoordingsstructuren.

Om het wijkgericht werken beter te benutten, aldus de boodschap van dit advies, is het van belang om de 'wijkschaal' niet aan professionals en bewoners dwingend op te leggen. Dat lijkt misschien vanzelfsprekend, maar dat is het in de huidige context van wijkgericht werken met zijn eigen 'wijkjargon' en zijn inhoudelijke, meetbare doelstellingen op wijkniveau en de daarmee samenhangende hoge verwachtingen zeker niet. Professionals zullen enerzijds de wijk als vindplaats voor problemen kunnen benutten, maar anderzijds zullen zij vaak ook de wijk moeten laten voor wat het is en verbindingen met professionals, bewoners en overheden elders moeten leggen. Een te strak 'wijkkeurslijf' belemmert dat (andere) beloftevolle initiatieven van onderop tot ontwikkeling komen .

Bestaat er dan een gedetailleerd afwegingenkader aan de hand waarvan bestuurders en professionals kunnen bepalen wat ze wel en wat ze niet op wijkniveau kunnen aanpakken? Ondanks dat het advies schetsmatig hiertoe wel een poging doet, wil de Raad elke suggestie in deze richting vermijden. Een dergelijk 'handboek' zou geen recht doen aan de complexe diversiteit en onvoorspelbaarheid van zowel de maatschappelijke problemen als de wijze waarop bewoners en professionals zich tot die problemen verhouden. Misschien is het daarom ook beter te spreken van 'gericht werken' dan van 'wijkgericht werken'.

1. Inleiding

De afgelopen jaren heeft wijkgericht werken sterk aan populariteit gewonnen. In het publieke debat domineert de wijkaanpak in probleemwijken, waar volgens het regeerakkoord van het kabinet-Balkenende IV 'een offensief komt' om deze te ontwikkelen naar 'prachtwijken'. Mede voor dat doel is een programmaministerie 'Wonen, wijken en integratie' tot stand gebracht, zodat het woord 'wijk' voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis doordringt in de naam van een departement.

Soms verweven met die bijzondere vorm van wijkaanpak, vaker los daarvan ontwikkelt in bijna elke Nederlandse gemeente de lokale overheid en haar partners in zorg, wonen, veiligheid, onderwijs en welzijn vormen van wijkgericht werken. Grotendeels is dat een lokale keuze, maar nationaal wordt wijkgericht werken met de invoering van de WMO ook opgedragen. De wettekst van de WMO stelt in het eerste 'prestatieveld' dat gemeenten verantwoordelijk zijn voor 'het bevorderen van de sociale samenhang in en leefbaarheid van dorpen, wijken en buurten'.

Dit eerste hoofdstuk vormt de inleiding op het centrale thema van dit advies: de verwachtingen die gepaard gaan met wijkgericht werken. We schetsen globaal de positieve verwachtingen van wijkgericht werken, maar geven ook een globaal overzicht van de kanttekeningen die erbij worden geplaatst. Daarnaast gaan wij in op twee vormen van wijkgericht werken: het generieke en het specifieke wijkgericht werken. Op basis van deze besprekingen introduceren wij de focus en vraagstelling van dit advies.

1.1 Positieve en negatieve verwachtingen van de wijk

De populariteit van wijkgericht werken gaat gepaard met hoge verwachtingen: bestuurders, ambtenaren en professionals bij maatschappelijke organisaties zien in de wijk het terrein bij uitstek om (1) met burgers in gesprek te komen, (2) maatschappelijke problemen op te lossen en (3) daarbij optimaal met elkaar samen te werken. De Raad wil niet afdoen aan de geschiktheid van de wijk voor deze drie doelen, maar vindt de hoge verwachtingen niet zonder risico's: naast een overschatting van de wijk dreigt een onderschatting van andere schaalniveaus (zowel lager als hoger) en benaderingen (zoals doelgroepenbeleid, stedelijk beleid of geen beleid). Die risico's blijken al bij een eerste, globaal overzicht van die drievoudige betekenis van de wijk. Verderop in dit advies zal de Raad elk van die drie betekenissen uitgebreider analyseren.

De wijk als ontmoetingsplek met de burger

De politiek is in heel Nederland de wijk ingetrokken om daar met de burger in gesprek te gaan. Er zijn wethouders met de portefeuille 'wijken' (of een aanverwante naam) gekomen en wethouders hebben verantwoordelijkheid gekregen voor afzonderlijke wijken binnen hun gemeente. Als wijkwethouder houden zij wijkwandelingen en wijkspreekuren, en wijkbewoners kunnen met vragen of klachten bij hen aankloppen. Iets soortgelijks geldt voor organisaties op het gebied van veiligheid, welzijn, zorg, onderwijs en wonen. Ook zij zien de wijk steeds meer als een preferente plek om zich te verstaan met burgers, hun vragen op te sporen, te weten te komen wat hen beweegt en mogelijk hun capaciteiten te benutten bij de aanpak van problemen.

In veel gevallen biedt de wijk die kans ook. In zijn voorstudie voor het rapport *Vertrouwen in de Buurt* (2005) inventariseerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid vele good practices van bewonersparticipatie, zoals de Smederijen van Hoogeveen, het Rotterdamse Opzoomeren en de Groninger Vensterscholen. En in diezelfde lijn opent Inaxis, het innovatiecentrum voor openbaar bestuur van het ministerie van Binnenlandse Zaken, zijn handreiking voor burgerinitiatieven (Van der Heijden 2007) met de woorden: "Het barst van de mooie initiatieven."

Er zijn echter ook sceptische geluiden. Met name in stadswijken komt het gesprek met wijkbewoners niet gemakkelijk op gang. De diepgang van bewonersparticipatie is daar dikwijls beperkt. Bewoners hebben relatief weinig be-

slissingsmacht en worden pas in een laat stadium, wanneer de tijdsdruk hoog is, betrokken bij besluitvorming (Bergeijk et al. 2008); Engbersen, Snel en De Boom 2007; Hulst, Wijdeven en Karsten 2008).

De wijk als terrein voor de aanpak van maatschappelijke problemen

Ook van de potentie van de wijk als terrein om effectief problemen aan te pakken, bestaan hoge verwachtingen. Zo luidt een van de officiële doelen van het ministerie van Wonen, Wijken en Integratie: “Binnen 8 à 10 jaar zijn de geselecteerde 40 wijken omgevormd tot vitale woon-, werk- en leefomgevingen waar het prettig wonen en werken is en waarin mensen zijn betrokken bij de samenleving” (Rijksbegroting 2009, deel XVIII, Wonen, Wijken en Integratie, Memorie van toelichting). En in het generieke wijkgericht werken is een verbreding van doelstellingen waarneembaar. Vanuit fysiek beheer in de openbare ruimte en klachtenafhandeling worden er in heel Nederland steeds vaker en steeds meer doelstellingen op het terrein van leefbaarheid, sociale cohesie en communicatie met burgers aan gekoppeld (De Boer en Lugtmeijer 2009).

Van werkloosheid tot schooluitval en van ouderenzorg tot drugsoverlast – voor een breed scala aan problemen zoeken professionals, ambtenaren en bestuurders oplossingen op het niveau van de wijk. Daarbij veronderstellen ze dat ‘de wijk’ van beslissende invloed is op het ontstaan en voortbestaan van maatschappelijke problemen. Uiteraard benadrukken ze dat voor het oplossen van maatschappelijke problemen een goede schakeling noodzakelijk is tussen de wijk, de stad, de regio, de provincie, het land en Europa, maar ze kennen aan de wijk toch een speciale status toe. Dat is omdat ze in de praktijk zien dat problemen zich concentreren in bepaalde wijken en elkaar daar lijken te versterken. Spiralen van verval grijpen in elkaar en versterken elkaar. Vanuit deze invalshoek worden extra, wijkgebonden investeringen gedaan om de maatschappelijke problemen het hoofd te bieden. In wijken zoals Lombok en de Bijlmermeer is het goed mogelijk gebleken om met een gezamenlijke inspanning verval te keren en nieuwe perspectieven te vinden.

Toch is de vraag of extra investeren in specifieke wijken leidt tot de gewenste uitkomsten, moeilijk te beantwoorden. Omschrijvingen van de doelstellingen laten te wensen over, zo luiden conclusies in evaluaties van gemeenten, zoals die van Emmen Revisited (Van der Graaf en Duyvendak 2005), van specifieke projecten als *Nieuwe coalities voor de wijk* (Engbersen, Snel en De Boom 2007) en van wijkactieplannen (Rekenkamer 2008). Ook de probleemanalyse die ten

grondslag ligt aan de selectie van wijken is dikwijls omstreden. Enerzijds omdat de onderbouwing ondeugdelijk of niet specifiek genoeg is (Engbersen, Snel en De Boom 2007; Gent, Musterd en Ostendorf 2007), anderzijds omdat bewoners soms fel gekant zijn tegen de stigmatisering die gepaard gaat met extra investeringen en labels zoals 'krachtwijken'. Zij herkennen zich niet altijd in de probleemschetsen van hun wijken.

De wijk als optimale arena voor samenwerking

De derde hoge verwachting is dat de wijk de plek bij uitstek is om 'integraal samenwerken' vorm te geven in een gezamenlijke inspanning van burgers, maatschappelijke organisaties en overheden. In de wijk zitten zij dicht op die problematiek van burgers die zich niet laat oplossen door een sectorale, verkokerde aanpak, zo is de veronderstelling, maar die afstemming en ontkokering noodzakelijk maakt.

Ook hier is een nuance gepast. De praktijk laat vele voorbeelden zien van productieve samenwerking op wijkniveau, maar ook van grenzen. In zijn advies *De ontkokering voorbij* stelde de RMO (2008a) al dat de ontkokering van vandaag de verkokering van morgen is. Wijkgericht werken kan evengoed leiden tot het stapelen van coördinatielagen of beleid en een sterk beheersingsstreven.

Daarnaast kent elk streven naar integraliteit zijn grenzen. Zo wordt zelfs in de krachtwijken de aanpak van werkloosheid niet in verband gebracht met de aanpak van problemen onder jongeren (Van Dijken en Geerdes 2008). Bovendien zou de wijk niet de enige plek moeten zijn waar beleid een aangrijpingspunt vindt; er zou actie moeten worden geschakeld tussen de verschillende schaalniveaus van bijvoorbeeld straat, buurt, wijk, stad, regio en nationaal. Die schakeling komt in de praktijk te weinig van de grond. Het stedelijk perspectief is naar de achtergrond verschoven (VROM-raad 2009a). Veel energie gaat zitten in sturingsvraagstukken, en er treedt beleidsaccumulatie op (SPR 2008).

1.2 Generiek en specifiek wijkgericht werken

Achter termen als 'wijkgericht werken' en 'wijkaanpak' gaat een spectrum van benaderingen schuil met twee uitersten. Aan de ene kant het generieke wijkgericht werken: pogingen van gemeenten, maatschappelijke organisaties en burgers om responsiever dan voorheen problemen te voorkomen, te signaleren en aan te pakken in wijken met een uiteenlopende mate van problematiek. Aan de andere kant de specifieke vormen van wijkgericht werken: de

gecoördineerde inspanningen op fysiek, sociaal en economisch terrein om in aangewezen probleemwijken verval te keren, met vaak een (zeer) actieve rol voor de rijksoverheid.

Generiek wijkgericht werken

De brede onderstroom van wijkgericht werken wordt gevormd door werkvormen van het eerste uiterste: het generieke wijkgericht werken dat de afgelopen tien à vijftien jaar is opgebloeid door een bundeling van inspanningen van gemeenten, maatschappelijke organisaties en burgers op wijkniveau. Een ruime meerderheid van de Nederlandse gemeenten werkt op een of andere manier wijkgericht. In 2002 gold dat voor 71% van de gemeenten; begin 2004 was dat percentage al 86 (Meegdes 2004).

In deze gemeenten is daartoe het apparaat in zekere mate gereorganiseerd. Er kwamen wijkcoördinatoren, wijkteams, wijkplannen, wijkwethouders enzovoort. Die 'wijkmachinerie' bracht zeker een verbetering van de responsiviteit van gemeenten en instanties met zich mee (De Boer en Lugtmeijer 2009). Doel van dit generiek wijkgericht werken is het aanpakken van problemen, maar zeker zo belangrijk is het neven doel: een duurzame infrastructuur opbouwen om problemen te voorkomen en te signaleren.

De effectiviteit en efficiency van deze manier van werken is onduidelijk. Betrokkenen zelf zijn er doorgaans tevreden over, maar wetenschappelijk bewijs ontbreekt. Uit een inventarisatie van ruim 200 onderzoeken uit de voorgaande tien jaar door het Verwey-Jonker Instituut in 2003 bleek er slechts één te voldoen aan de eisen die mogen worden gesteld aan een effectevaluatie. Alle andere onderzoeken gaan bijvoorbeeld slechts over een enkele wijk en missen een onderzoeksopzet met een controlewijk en metingen op verschillende tijdstippen (De Boer en Peltenburg 2003). Sindsdien is het inzicht niet beter geworden en bleef de effectiviteit van generiek wijkgericht werken onbewezen.

Specifiek wijkgericht werken

Aan het andere uiterste van het spectrum bevindt zich de lange traditie van programma's om problemen van fysieke, sociale en economische aard aan te pakken in specifieke wijken waar deze problemen zich opstapelen. In die traditie staat onder meer het 'opbouwwerk bijzondere situaties' en het 'probleemcumulatiegebiedenbeleid' (PCG-beleid) (Dozy 2008). Voor zover het beleid van de sociale vernieuwing en het grotestedenbeleid zich op wijken richtten,

passen ook die in de traditie. Daarbij kwamen beurtelings pleidooien voor om die aanpak naar andere wijken uit te breiden of juist te beperken tot die wijken waar die aanpak het meest nodig was. Ook rond de recente 'wijkenaanpak' heeft die discussie zich voorgedaan: was er sprake van 56, van 140 of van 30 probleemwijken volgens de schattingen sinds najaar 2007 van achtereenvolgens de ministers Dekker, Winsemius en Vogelaar? Het precieze aantal doet er niet eens zo veel toe, in elk geval is hier sprake van geconcentreerde aanpak van problemen in een beperkt aantal specifieke wijken. Ook bij het specifieke wijkgericht werken is duurzaamheid vaak een doel, maar dat is duidelijk ongeschikt aan het hoofddoel: het oplossen van gecumuleerde problemen. Initiatiefnemers zijn veelal lokale partners, maar daarnaast speelt de rijksoverheid hier een actieve, soms zelfs dominante rol.

Focus in het advies

Tussen die generieke en die specifieke vormen van wijkgericht werken bestaat een verhouding die vergelijkbaar is met die tussen breedte- en topsport. De meeste aandacht gaat naar het specifieke wijkgericht werken, dat eveneens de meest in het oog lopende conflicten oproept, terwijl in de schaduw daarvan het geduldige, generieke wijkgericht werken plaatsvindt. Het generieke en het specifieke wijkgericht werken beïnvloeden elkaar in de alledaagse praktijk. Focus van de Raad ligt in dit advies op het generieke wijkgericht werken, hoewel de meeste constatering en aanbevelingen ook op de topsport van de 'prachtwijken' van toepassing zijn.

In dit advies maakt de Raad gebruik van de begrippen 'wijk' en 'buurt'. Wat precies een wijk of buurt is, is omstreden. Enerzijds zijn er meer algemeen geaccepteerde, administratieve definities zoals die van het CBS. Iedere gemeente bestaat volgens die indeling uit een of meer wijken en elke wijk uit een of meer buurten. Het uitgangspunt bij de indeling van buurten is daarbij meestal topografisch van aard: de grenzen worden bepaald door wegen, spoorlijnen, water en dergelijke. De indeling in wijken is vaak meer sociaalgeografisch van aard: het criterium is hier een bepaalde vorm van bodemgebruik of bebouwing. De brede acceptatie van die indeling neemt niet weg dat die ook problemen kent: de omvang van wijken varieert van nog geen 5.000 inwoners tot circa 50.000 inwoners, en wat een buurt een buurt maakt, is ook lang niet altijd helder.

Anderzijds wordt er in het wijkgericht werken veelal gebruik gemaakt van een meer organische definitie. Al naar gelang het onderwerp of probleem verwijst het begrip 'wijk' naar een eenheid zoals een huizenblok of een straat, of een grotere eenheid zoals de buurt. Doorgaans bedoelt men met 'wijk' iets groters dan met 'buurt'. Veelal ligt aan deze invulling een zeker idee van sociale samenhang ten grondslag: gemeenschappelijke sociale kenmerken bepalen de omvang van de 'wijk' of 'buurt'.

Dit advies laat zien dat de meer administratieve en de meer organische definitie allebei bruikbaar zijn, maar ook zo hun beperkingen hebben. Wijkgericht werken, zo zal blijken uit de analyse, heeft geen baat bij een precies vastgestelde definitie, maar bij een goede keuze voor het niveau van interventie.

1.3 Vraagstelling

Wijkgericht werken is populair, zowel in de krachtwijken als daarbuiten. Het leidt in de praktijk tot veel tevredenheid, maar (te) hoog gespannen verwachtingen kunnen leiden tot overschatting van de mogelijkheden. In het verleden is al herhaaldelijk gewaarschuwd voor die overschatting of zelfs voor het 'mythologiseren' van de wijk (zie bijvoorbeeld Duyvendak en Schuyt 2000).

Met dit advies onderstreept de RMO de waarschuwing voor een fixatie op de wijk en pleit voor een zorgvuldige inzet van wijkgericht werken. Hij doet dat op basis van een onderzoek naar de potenties en grenzen van het wijkgericht werken. In het bijzonder gaat hij in op een goede inrichting van de wijk als werkterrein. De Raad hoopt met dit advies een aanzet te geven tot een afwegingkader waarmee betrokkenen het samenspel tussen bewoners, maatschappelijke organisaties en overheid vorm kunnen geven op een subtiel wijze die is toegespitst op de lokale situatie.

Tegen die achtergrond staat in dit advies de volgende vraag centraal:

Hoe kunnen verwachtingen van wijkgericht werken in overeenstemming worden gebracht met de feitelijke mogelijkheden ervan?

Om tot een antwoord op die vraag te komen, gaat de Raad in de komende hoofdstukken in op de drie hiervoor genoemde terreinen waarop hoge verwachtingen bestaan van het wijkgericht werken:

- In hoofdstuk 2 is dat de relatie tussen *wijk en bewoners*. We bespreken of burgers binding hebben met de wijk waarin ze wonen en waaruit die binding bestaat. Het wordt duidelijk dat de wijk belangrijk is voor burgers. Maar dat is zij slechts op onderdelen, want de woonomgeving van burgers is vaak groter of juist kleiner dan de wijkschaal. Burgers zijn niet automatisch *wijkbewoners*.
- In hoofdstuk 3 staat de relatie tussen de *wijk en maatschappelijke problemen* centraal. We laten zien dat de meeste problemen niet door de wijk worden veroorzaakt en daar ook niet op te lossen zijn. Desondanks blijkt een aanpak van onderdelen van maatschappelijke problemen op wijkniveau zinnig.
- In hoofdstuk 4 zoomen we in op de relatie tussen de *wijk en professionals*. Waarom trekken mensen die beroepsmatig met wijken bezig zijn eigenlijk de wijk in? Wat kenmerkt hun individuele en gezamenlijke relatie met de wijk?
- In hoofdstuk 5 komen die drie relaties bij elkaar en bespreken we de consequenties voor de inrichting van de wijk als werkterrein.
- In hoofdstuk 6 ten slotte doet de Raad aanbevelingen. De aanbevelingen vormen een afwegingkader. Wat dient vooral wel en wat juist niet te worden gedaan met wijkgericht werken en waar is behoedzaamheid op zijn plaats?

2. Bewoners en hun relatie met de wijk

Noch overheid, noch maatschappelijke organisaties mogen tegenwoordig 'aanbodgestuurd' zijn. Ze moeten hun beleid en hun prestaties baseren op wat de kiezer, de huurder, de burger, de cliënt wil. Kanalen als verkiezingen en cliëntenraden zijn daarvoor niet genoeg. Het gesprek met de eindgebruiker moet permanent plaatsvinden.

Zowel overheid als maatschappelijke organisaties hebben hoge verwachtingen van de wijk als de plek bij uitstek om dat gesprek te laten plaatsvinden. Bewoners wordt gevraagd mee te denken over wijkontwikkelingsplannen of om in het kader van de Wmo mee te praten over de sociale samenhang in hun wijk. Ze hebben wijkbudgetten ter beschikking om wijkinitiatieven te nemen, er worden 'wijktafels' opgezet en op wijkniveau worden leefbaarheidsmonitoren en andere onderzoeken uitgevoerd. Het blijft daarbij niet bij praten; van wijkbewoners wordt steeds meer verwacht dat ze hun handen uit de mouwen steken en verantwoordelijkheid nemen voor sociale samenhang en een schone, hele en veilige openbare ruimte. Het is immers hun wijk?

In de zoektocht naar de wijkbewoner doen zich echter problemen voor: de communicatie met bewoners verloopt moeizaam, de representativiteit van bewonersraden is gebrekkig, sommige bewoners worden overvraagd en de beleidswerkelijkheid slaagt er niet goed in om in te spelen op de alledaagse werkelijkheid van de bewoner (DSP 2008). Die problemen hebben een gemeenschappelijke achtergrond: de meeste bewoners hebben wel belang bij een hele, schone, veilige en sociale leefomgeving, maar lang niet allemaal zijn ze voldoende geïnteresseerd in de wijk om dat belang te verwezenlijken. Is het wel hun wijk?

2.1 Woonomgeving zelden op wijkschaal

De aard van de ruimte die burgers rondom hun huis als leefruimte benutten, varieert sterk. De één is bij wijze van spreken aan zijn huis gekluisterd, terwijl voor de ander zelfs de stad nog niet groot genoeg is.

De meeste mensen hebben een actieradius die het schaalniveau van de wijk overstijgt. Ze werken doorgaans niet in de wijk waar zij wonen en voor veel activiteiten – zoals winkelen, theater, sport of uitgaan – zijn ze evenmin gebonden aan de wijk. De mate van gebruik van de wijk voor de dagelijkse boodschappen hangt af van de kwantiteit en de kwaliteit van de voorzieningen. Als die te wensen overlaten, doet men de boodschappen al snel elders. Ook familie- en vriendenbanden strekken zich uit over de stad, het land of de wereld (Blokland 2000; Duyvendak en Schuyt 2000). De meeste bewoners verlaten regelmatig de wijk.

Dat neemt niet weg dat er ook groepen zijn voor wie de actieradius doorgaans binnen de wijk valt. De omvang van de woonomgeving wordt in zekere mate beïnvloed door de levensfase waarin burgers zich bevinden. Zo zijn kinderen, ouders en ouderen meer gebonden aan hun directe leefomgeving dan bijvoorbeeld studenten of gezinnen waarbij de kinderen het huis uit zijn (Blokland-Potters 1998; Lupi 2005; Reijndorp 2004). Winkels, zorgvoorzieningen, crèches en basisscholen in de nabije omgeving zijn voor hen belangrijk, omdat zij fysiek beperkt mobiel zijn of omdat ze alleen dan werk en zorg voor de kinderen kunnen combineren.

Met name voor die bewoners die hun wijk niet kunnen verlaten is het belangrijk dat de overheid spanningen en verloedering voorkomt of bestrijdt. Zij zullen er immers dikwijls het eerste en het meeste last van ondervinden. De RMO (2005; 2008b) adviseerde reeds eerder dat dit vraagt om een combinatie van sociale en fysieke ruimtes. Sociale ruimte betekent dat er in wijken ontmoetingsplekken worden gecreëerd waar burgers elkaar kunnen ontmoeten. In de fysieke ruimte staan plekken die zijn toegespitst op de belangen en behoeften van specifieke groepen burgers centraal.

Als onderdeel van de studie Tussen studentenhuus en serviceflat (VROM 2004) is de omvang van de woonomgeving meer gedetailleerd in kaart gebracht voor de levensfasen 18-25 jaar, 25-40 jaar, 40-55 jaar, 55-75 jaar en 75+.

Studenten (18-25 jaar) zijn nauwelijks gericht op hun directe woonomgeving. De woning is vooral een plek om te slapen, en zij richten zich meer op vrienden, uitgaansgelegenheden en studieplekken. Het centrum van een stad is voor hen een belangrijk ijkpunt: zowel voor voorzieningen als voor hun sociaal netwerk.

Bij de categorie 25-40 jaar neemt de oriëntatie op de directe woonomgeving geleidelijk toe, al blijven winkels, theaters en uitgaansgelegenheden in het centrum belangrijk. Men wordt kritischer ten aanzien van de woning en de burens, en wanneer er kinderen komen, wint de buurt duidelijk aan belang. Privacy, groen, rust en voorzieningen in de vorm van een crèche en scholen worden belangrijke dimensies in hun territoriale binding.

Bij de groep van 40 tot 55-jarigen is de binding met een territorium sterk ontwikkeld. Hun kinderen vormen het cement van het sociale bouwwerk dat in de directe omgeving is opgebouwd: de oppas, de speelplek en de school binden de mensen aan de directe omgeving. Verhuizen vindt overwegend plaats na een scheiding of als de kwaliteit van de buurt achteruit gaat.

Hoewel dat cement, de kinderen, bij de leeftijdscategorie 55 tot 75-jarigen minder van belang is, blijft hun oriëntatie op de directe woonomgeving belangrijk. Veelal hebben zij er hun sociale netwerk opgebouwd en wonen zij er al lang. Voor 75-plussers wordt de functionele binding echter weer groter. Door beperkte fysieke mobiliteit zijn zij afhankelijker van voorzieningen zoals winkels, postkantoor en bibliotheek op korte afstand.

Heel absoluut is de beperking van deze groepen bewoners tot (een deel van) de wijk overigens niet: toegenomen mobiliteit (bijvoorbeeld een tweede auto of beter openbaar vervoer) bindt ook deze groepen steeds minder aan de directe omgeving van hun huis.

2.2 Belang bij de woonomgeving

Hoewel mensen met een sterkere binnenwijkse oriëntatie het meest aangewezen zijn op de wijk, is ook voor mensen die zich doorgaans bovenwijks oriënteren een schone, hele en veilige woonomgeving van belang. Dit komt doordat het vergroten van hun territorium (ze verplaatsen zich met groter gemak voor een weekendje naar Parijs of Barcelona om galeries of vrienden te bezoeken)

gepaard gaat met een tegenbeweging. Met het vergroten van de leefomgeving wordt de directe woonomgeving ook belangrijker, namelijk als betrouwbare thuisbasis. Bovendien maakt alleen al de fysieke nabijheid dat burgers een bepaalde binding ontwikkelen met hun woonomgeving (Blokland-Potters 1998).

Maar betreft (dit belang bij) deze woonomgeving automatisch de wijk? Een van de problemen bij de bestudering van dit woongebied is dat regelmatig de wijk als beginpunt wordt genomen voor het in kaart brengen van sociale netwerken van burgers. Hierdoor ontstaat een omdraaiing. Vanzelfsprekend worden er sociale netwerken onder bewoners gevonden die samenvallen met de wijkschaal, maar omdat niet is onderzocht hoe de sociale netwerken zich mogelijk ook buiten die grenzen ontvouwen, is er weinig te zeggen over de relatie van die netwerken met de wijk. Beweegt de burger zich daadwerkelijk op wijkniveau voor significante sociale contacten, of zijn het contacten die van relatief beperkte omvang zijn en waar bewoners weinig waarde aan hechten in vergelijking met contacten die zich op ander schaalniveaus manifesteren?

Buurtcontact in Leiden Zuidwest

De Contactladder© als diagnose-instrument

Hoe willen mensen met elkaar leven en wonen in hun buurt? Dit was de hoofdvraag in het wijkontwikkelingsplan voor Leiden Zuidwest. Met de Contactladder© van het Verwey-Jonker Instituut is de sociale structuur in straten gediagnosticeerd. Dit instrument – een korte vragenlijst – geeft een heel precies beeld van de verschillende dimensies in de contacten tussen buurtgenoten. Het gaat daarbij niet alleen om de (beleving van) al aanwezige contacten, maar ook om de behoefte van bewoners. Het verschil tussen feitelijke en wenselijke contacten, gewogen naar het belang dat bewoners aan deze contacten hechten, leidt tot een heldere diagnose van mogelijke aangrijpingspunten voor sociale interventies en beleid.

Hoewel we niet weten wat de waarde van contacten met de directe woonomgeving is ten opzichte van die met een bredere woonomgeving, weten we uit onderzoek dat is verricht met de contactladder (zie inzet) dat bewoners zich onderling niet intensief met elkaar bemoeien. Wel weten ze elkaar te vinden als dat nodig is. In Utrecht-Zuid (onder meer Hoograven en Lunetten) bijvoorbeeld geeft ongeveer de helft van de bewoners aan dat zij weinig contact met

elkaar hebben, maar in meerderheid vinden ze dat ze als bewoners aandacht hebben voor elkaar en elkaar helpen wanneer dat nodig is (Lammerts en Van Wonderen 2008). In een ander onderzoek gaven allochtone vrouwen aan dat ze zich wel wat meer met elkaar zouden mogen bemoeien, maar elkaar tegelijkertijd wel weten te vinden voor het lenen van ingrediënten, voor gezelschap of zelfs bij persoonlijk problemen (Gruijter et al. 2007). Groeten als men elkaar tegenkomt, elkaar bij naam kennen, een praatje maken en klaar staan voor elkaar als hulp gewenst is, blijken uit deze onderzoeken tot de dagelijkse bezigheden van veel van de bewoners te behoren. Die beperken zich dan wel tot een gebied dat kleiner is dan de wijk: men is bekend met de directe burens, met die van een paar huizen verderop of met de ouders van de vriendjes van hun kinderen (Argiolu et al. 2008).

Kortom, slechts bepaalde groepen bewoners hebben een hechtere, maar niet een absolute binding met de wijk, en alle bewoners hebben weliswaar belang bij de wijk, maar dit uit zich niet in hechte sociale verbanden. Daaruit kan geconcludeerd worden dat de verwachtingen van het wijkniveau als structurerend voor het dagelijks leven van burgers te hooggespannen zijn. Dat geldt zeker voor verwachtingen die doorklinken in gemeentelijke beleidsplannen over de mogelijkheid om op wijkniveau bewoners onderling te verbinden en gemeenschapszin en saamhorigheid in wijken te creëren (Argiolu et al. 2008). Uit deze verwachtingen spreekt een neiging om het dagelijks leven van bewoners tot object te maken en sociale netwerken per se in het wijkniveau in te passen.

2.3 Belang van burgers bij hun wijk

Soms valt de woonomgeving van burgers wél samen met de wijk, namelijk als zij zich actief inzetten voor de wijk en als ze via hun wijk uitdrukking geven aan hun leefstijl.

Politieke binding met de wijk

Burgers zetten zich actief in op allerlei schaalniveaus. Op (inter)nationaal niveau verbinden ze zich bijvoorbeeld aan Amnesty International of Greenpeace. En op een heel laag schaalniveau verlenen ze stilzwijgend hulp aan burens of organiseren zij een keer een etentje met de burens. Vaak, maar lang niet alleen dan, doen ze dat vanuit een eigen belang, zoals het organiseren van activiteiten op de school van hun kinderen of het onderhouden van de speeltuin. Het

oriëntatiepunt voor deze maatschappelijke inzet is dus in veel gevallen op een hoger of juist op een veel lager schaalniveau dan de wijk.

Er zijn ook burgers die politiek actief zijn op het niveau van de wijk. Zij organiseren bijvoorbeeld buurtpreventieteams of bewonerscommissies, mengen zich in de wijkplannen van beleidsmakers of zijn lid van buurtverenigingen (Hurenkamp, Duyvendak en Tonkens 2006; WRR 2005). Deze actieve inzet brengt hen in contact met overheid en maatschappelijke organisaties; het initiatief komt zelfs in veel gevallen niet van de bewoners zelf, maar van de professionele organisaties. Daarvan gaat een zekere selectiviteit uit, want niet iedereen voelt zich even sterk aangetrokken tot deelname aan politiek en besluitvormingsprocessen. In hoofdstuk 5 komen we daarop nog terug.

Politieke binding met de wijk kent ook een latente vorm. Desgevraagd geven wijkbewoners aan dat ze best op ad-hocbasis willen meehelpen of deelnemen aan activiteiten als die door anderen worden georganiseerd (Gruijter et al. 2007; Lammerts en Van Wonderen 2008). Wanneer burgers zich meer verbonden voelen met hun wijk, kan dat ertoe leiden dat hun latente politieke binding met de wijk makkelijker kan worden aangesproken (WRR 2005).

De wijk als uitdrukking van een levensstijl

Hoewel werk, sociale contacten en voorzieningengebruik de wijk overstijgen, vindt er ook een herwaardering plaats van de schaal van de wijk (Reijndorp et al. 1998). Burgers zijn mobieler geworden doordat ze ten opzichte van voorgaande generaties sociaal zijn gestegen en minder binding hebben met familie, kerk en standen én doordat er een grote differentiatie is gekomen in woonmilieus in wijken en steden. Ze hoeven niet meer per se in deze of gene wijk te wonen en dat heeft de mogelijkheid geopend om te gaan wonen in een wijk naar keuze. Men kan daarmee een gewenste levensstijl uitdrukken. Het perspectief op vooruitgang dat steeds meer burgers hebben, is niet zozeer meer gericht op een vergroting van de materiële welvaart en maatschappelijke status als wel op het scheppen of in stand houden van de ruimte van de voorgestane levenswijze (Reijndorp 2004). Burgers zoeken naar een 'gevoel van thuis zijn' in hun wijk en willen dat deze uitstraalt wat zij belangrijk vinden in hun leven. Past de wijk bij wat je wilt, is een belangrijke vraag geworden. Sommige burgers willen een wijk met veel groen en rust, die gunstig gelegen is ten opzichte van hun werk, anderen zoeken juist een wijk met een stedelijke allure, en weer anderen vragen zich af of dit een wijk is waar ze hun kinderen groot

willen brengen. Zo kan een bewoner het bijvoorbeeld belangrijk vinden dat er aldoor wat cultureels te doen is in de wijk, zonder daar zelf heen te gaan. Weten dat het er is, is voldoende (Nio, Reijndorp en Veldhuis 2008).

Wanneer de ruimte om in de eigen wijk uitdrukking te geven aan de voorgestane levenswijze onvoldoende aanwezig is of afneemt, kan dit leiden tot de behoefte om te verhuizen. Niet elk huishouden is echter in staat om naar believen te verhuizen naar een woning in een wijk die meer in overeenstemming is met de gewenste levensstijl. De binding met de wijk slaat dan vaak om naar negatief, want deze burgers zijn minder tevreden over hun buurt, ze hechten minder aan de buurt, vinden het onderling contact in de buurt vaker onprettig en men heeft minder vaak contact met de directe burens (Van der Land en Van der Laan Bouma-Doff 2008). Met name de relaties tussen migranten en 'oorspronkelijke stedelingen' en tussen jongere en oudere buurtbewoners zijn kwetsbaar. Spanningen leiden tot onbegrip en maken dat bewoners zich minder thuis voelen in hun wijk. Kwetsbaar zijn ook die wijken met veel verloedering en een grote sociale onveiligheid (Bergeijk et al. 2008). Dit zijn veelal redenen voor burgers om een wijk te verlaten.

2.4 Conclusies

Als we strikt uitgaan van het perspectief van burgers zelf, heeft de wijk als geografisch schaalniveau maar een beperkte betekenis. Burgers oriënteren zich deels op een kleinere, binnenwijkse schaal, deels op een grotere, bovenwijkse. Dat neemt niet weg dat nagenoeg alle burgers belang hebben bij een leefomgeving die goed onderhouden en veilig is en waar mensen in een zekere samenhang wonen. Doorgaans gaat het dan om het schaalniveau van de buurt of nog lager.

Burgers hebben dus wel een relatie met een gebied in of gelijk aan de wijk, maar wat die relatie precies is, is moeilijk op voorhand en los van de locatie-specifieke situatie definieerbaar. Omschrijvingen in termen van belangen en sociale samenhang zijn discutabel. 'Sociale samenhang' is al snel een overschatting van wat bewoners met elkaar gemeen hebben, en belangen van bewoners kunnen botsen, zo laten de spanningen tussen jongeren en ouderen bijvoorbeeld zien.

Ook de politieke binding van burgers met hun wijk is moeilijk vast te leggen. Deze binding is overwegend ad hoc en latent. Daarmee zijn burgers politiek niet passief. Zij zetten zich immers ook op andere schalen in, zowel bovenwijks als binnen de wijk. Ze zijn evenmin onverschillig ten opzichte van de wijk; desgevraagd willen ze zich er best ad hoc voor inzetten.

3. Maatschappelijke problemen en wijkgericht werken

Door de berichtgeving in de media over de krachtwijken lijkt een relatie tussen maatschappelijke problemen en wijkgericht werken haast vanzelfsprekend. Vernielingen, vuil op straat, doelloos rondhangende jongeren en graffiti worden vaak indringend in beeld gebracht, samen met een minister of andere belanghebbende die stelt daadkrachtig te willen optreden tegen het verval in de buurt (Van Gent, Musterd en Ostendorf 2007).

Ook in de vele gemeenten zonder krachtwijken binnen hun grenzen wordt de relatie tussen maatschappelijke problemen en wijkgericht werken tamelijk vanzelfsprekend gelegd. Steeds vaker koppelen gemeenten doelstellingen op het terrein van maatschappelijke problemen aan het bestaande wijkgericht werken. Dat geldt bijvoorbeeld voor het bevorderen van sociale cohesie en het aanpakken van multiprobleemgezinnen (De Boer en Lugtmeijer 2009).

Toch is die relatie niet vanzelfsprekend. Concentratie en zichtbaarheid van problemen in bepaalde gebieden betekenen niet dat ook de oorzaak en de oplossing van deze problemen in de wijk liggen (Engbersen, Snel en De Boom 2007). En wat betreft de wijk als het juiste schaalniveau van interventie is de noodzaak om te schakelen tussen het niveau van de wijk, de stad, de regio en zelfs het nationale niveau herhaaldelijk onderstreept (zie bijvoorbeeld VROM-raad 2009a; Engbersen, Snel en Weltevreden 2005; Willems en Lucassen 2007). Een eenzijdige aandacht voor de wijk als interventieniveau, door Duyvendak en Schuyt (2000) wel 'fixatie op de wijk' genoemd, kan ertoe leiden dat de fundamentele vraag in hoeverre de buurt wel het juiste schaalniveau is voor effectieve interventies niet wordt gesteld.

3.1 Wijkgericht werken en de relatie tot maatschappelijke problemen

Wat heeft de wijk met het ontstaan en de aanpak van maatschappelijke problemen te maken? Die vraag bespreken we vanuit twee invalshoeken. Ten eerste vanuit het perspectief van het zogeheten 'buurteffect', dat wil zeggen, het effect dat een territorium kan hebben op het ontstaan en voortbestaan van problemen. Ten tweede vanuit het perspectief op de wijk als interventieniveau. Deze twee invalshoeken zijn als volgt in schema te brengen:

		<i>aanpak</i>	
		wel op wijkniveau	niet op wijkniveau
<i>oorzaak</i>	wel op wijkniveau	a	b
	niet op wijkniveau	c	d

Een *precieze* invulling van dit schema betekent dat die problemen die hun oorzaak en aanpak op het niveau van de wijk hebben (kwadrant a), in het bijzonder wijkgericht werken legitimeren. Ook problemen in kwadrant c legitimeren wijkgericht werken. Hoewel de oorzaken niet op het niveau van de wijk liggen, kunnen ze er wel goed worden aangepakt. Zoals uit de hieronder volgende analyse blijkt, is de wijk bij een *precieze* invulling van het schema voor problemen van werkloosheid, drugscriminaliteit, sociale onveiligheid en multiprobleemgezinnen nauwelijks een geschikt aangrijppingspunt.

Bij een *rekkelijke* invulling van het schema, waarbij deeloplossingen, neveneffecten en indirecte effecten worden meegenomen, blijkt de wijk al veel meer geschikt. Alvorens het schema op een zowel *precieze* als *rekkelijke* manier te bespreken, staan we kort stil wat wij precies verstaan onder oorzaken die liggen op het niveau van de wijk.

3.2 Oorzaken van maatschappelijke problemen op wijkniveau

Maatschappelijke problemen concentreren zich ruimtelijk. In wijken inerval daalt de kwaliteit van de woningen, neemt het aantal werklozen en/of

drugsverslaafden toe en stijgt het aantal onderlinge conflicten tussen bewoners. Aan een concentratie van problemen liggen uiteenlopende oorzaken ten grondslag: fysiek, beheersmatig en sociaal. Deplorabele bouwtechnieken, langs elkaar heen werkende corporaties en gemeenten, en beperkte financiële middelen van bewoners om hun huis te onderhouden, dragen bijvoorbeeld bij aan verval van een buurt (Argioliu et al. 2008). Zoomen we in op de sociale oorzaken, dan is een wijkgerichte aanpak niet per definitie gerechtvaardigd. Dat sociale problemen zich concentreren en daardoor gevonden worden in bepaalde wijken, wil nog niet zeggen dat de oorzaak van de problemen ook op wijkniveau ligt.

Problemen in een buurt zijn veelal te verklaren op basis van kenmerken van de individuele bewoners. Mensen in een kansarme positie wonen vaak in beroerde buurten. Problemen als werkloosheid, schooluitval, criminaliteit en drugsgebruik zijn hierdoor geografisch geconcentreerd. Dat wil nog niet zeggen dat een wijkgerichte aanpak aangewezen is. Ook een sectorale aanpak kan volstaan. Een wijkgerichte aanpak wordt met name interessant wanneer er sprake is van een buurteffect: maakt het uit in wat voor buurt je woont? Heeft de buurt invloed op je maatschappelijke ontplooiing (Musterd en Goethals 1999)? Heeft het wonen in een beroerde wijk negatieve gevolgen voor de toch al kansarme bewoners, en hebben kansrijke bewoners meer kansen omdat ze in een betere wijk wonen? Komen werklozen bijvoorbeeld lastiger aan werk en hebben kansarme jongeren meer kans om af te glijden in de criminaliteit omdat ze in een achterstandswijk wonen? Zouden zij, wanneer zij woonden in een andere, betere wijk, eerder een baan hebben en niet zo snel in de criminaliteit vervallen?

Een buurteffect kan hypothetisch gezien op verschillende manieren tot stand komen (zie Pinkster (2008) voor een uitgebreide beschrijving). In Nederlands onderzoek gaat de aandacht uit naar socialisatietheses. Ten eerste kan het wonen in een beroerde wijk problematisch gedrag normaliseren of een inwijding in dit gedrag vergemakkelijken. Ten tweede zou ook de beperktheid van sociale hulpbronnen in de sociale omgeving van bewoners in achterstandswijken kunnen leiden tot minder kansen. Ten derde is er, onder invloed van het krachtwijkenbeleid, aandacht voor de cumulatietheze: de cumulatie van maatschappelijke problemen zou de impact van de afzonderlijke problemen versterken. Er vindt een exponentiële in plaats van een lineaire groei van problemen plaats wanneer problemen door bijvoorbeeld werkloosheid, schooluitval,

verloedering, eenzaamheid en geweld zich opstapelen in de wijk. De situatie is slechter dan op grond van de afzonderlijke problemen mag worden verwacht. Empirisch onderzoek naar het bestaan van een buurteffect is van tamelijk recente oorsprong. Zo'n tien jaar geleden was er nog geen onderzoek voorhanden (Musterd, Deurloo en Ostendorf 1999; Musterd en Ostendorf 2000). Het beschikbare onderzoek naar normalisering van problematisch gedrag en sociale hulpbronnen wordt in de hierna volgende paragrafen besproken. De cumulatietheorie is op dit moment nog nauwelijks onderzocht. Het onderzoek van Van Gent, Musterd en Ostendorf (2007) levert beperkt bewijs op dat sociaaleconomische achterstand en leefbaarheidsproblemen elkaar versterken. Cumulatie treedt op in een beperkt aantal en in omvang zeer beperkte gebieden (buurten in plaats van wijken). Daarmee ontkrachten de onderzoekers grotendeels de argumentatie die ten grondslag ligt aan de keuze voor de selectie van veertig krachtwijken. Maar omdat het onderzoek zich beperkt tot sociaaleconomische achterstand en leefbaarheidsproblemen, is niet met zekerheid te zeggen dat cumulatie-effecten waarbij veel meer soorten problemen bij elkaar komen, niet of nauwelijks bestaan.

3.3 Een precieze visie op de oorzaken en aanpak van maatschappelijke problemen

In deze paragraaf vullen we het schema in voor vier maatschappelijk urgente problemen die zich ruimtelijk concentreren: werkloosheid, drugscriminaliteit, sociale onveiligheid en multiprobleemgezinnen. We vullen het schema daarbij in eerste instantie op een precieze manier in: oorzaken en zeker aanpak van de problemen dienen op het niveau van de wijk te liggen.

Werkloosheid

Een van de belangrijkste oorzaken van werkloosheid ligt *niet* op het niveau van de wijk: een gebrekkige opleiding (Engbersen, Snel en De Boom 2007). De vraag of werkloosheid deels wordt veroorzaakt door de samenstelling van een wijk staat ter discussie, en het onderzoek is schaars. Sommige empirische onderzoeken wijzen uit dat dit niet het geval is (zie onder meer Gesthuizen 2006); andere tonen aan dat er sprake is van een buurteffect, maar slechts op detail (zie onder meer Musterd, Ostendorf en De Vos 2003). Als de buurt al van invloed is, dan slechts in zeer beperkte mate en wellicht niet op de manier die wordt verwacht. Zo stellen Musterd, Ostendorf en De Vos (2003) dat het vooral de kansrijke bewoners van achterstandswijken zijn die hinder ondervinden van een concentratie van werklozen.

In Nederland is nauwelijks onderzoek gedaan naar de manier waarop dit geringe buurteffect tot stand komt (zie Pinkster 2008). Van een armoedecultuur (Musterd en Ostendorf 2000) of getto-effect (Kloosterman en Rath 1996) wordt gesteld dat deze niet bestaat. Anders dan in Amerika is de concentratie van kansarmoede in Nederland laag. In alle gebieden is, onder meer onder invloed van het type verzorgingsstaat, een ruime meerderheid van de bevolking niet kansarm (Musterd en Goethals 1999). Sociale contacten en de attitude van burgers zijn niet irrelevant in hun zoektocht naar werk, maar wijkbewoners hebben in reactie op hun gemarginaliseerde positie geen attitude ontwikkeld die aangepast is aan hun uitzichtloze situatie. Ze hebben niet een houding ontwikkeld die hen als het ware gevangen houdt in hun situatie.

Over de vraag of werkloosheid kan worden opgelost op wijkniveau, bestaat brede consensus. Dat is niet het geval (zie bijvoorbeeld Argioli et al. 2008; Engbersen, Snel en De Boom 2007). Werkloosheid is een te complex en gelaagd probleem en vraagt om een bovenlokale coördinatie. Die bovenlokale samenwerking is nodig, omdat veel bewoners zich voor werk niet tot hun buurt of wijk beperken. De arbeidsmarkt is immers niet op wijkniveau georganiseerd, want werknemers zoeken zelf op bovenwijks niveau naar werk en worden ook op veel grotere schaal geworven. Tevens vragen Duyvendak en Schuyt (2000) en Engbersen, Snel en De Boom (2007) zich af waarom bedrijven naar werklozen zouden moeten worden geleid, terwijl dit allerlei omslachtige aanpassingen van nationale regelgeving vereist.

Drugscriminaliteit

Oorzaken van drugsgerelateerde delicten liggen deels wel en deels niet op het niveau van de wijk. Oorzaken van drugscriminaliteit die niet op het niveau van de wijk liggen, zijn onder meer georganiseerde (internationale) criminele samenwerkingsverbanden, drugstoerisme, strafrechtelijke handhaving van drugsbeleid en het functioneren van de verslavingszorg (Meijer et al. 2003).

Wat betreft buurteffecten op de positie van individuele bewoners concludeerden Junger-Tas et al. (2008) dat delinquent gedrag en middelengebruik van jongeren worden beïnvloed door de woonomgeving. Jongeren in een kwalitatief slechte buurt waar drugshandel, veel vechtpartijen en veel criminaliteit voorkomen, gebruiken vaker drugs en alcohol en zijn meer betrokken bij crimineel gedrag dan jongeren die opgroeien in betere buurten. Deze onderzoekers verklaren dit buurteffect vanuit de boodschap die een buurt afgeeft aan jongeren

over sociaal geaccepteerde gedragvormen en de socialiserende invloed die uitgaat van een buurt. Een buurt met veel criminaliteit en drugsgebruik geeft jongeren de boodschap af dat het om normale verschijnselen gaat. Zo wordt de inwijding in een criminele levensstijl vergemakkelijkt.

Hoewel oorzaken van drugscriminaliteit deels op het niveau van de wijk liggen, laat dit probleem zich niet of nauwelijks aanpakken op wijkniveau. Dit komt ten eerste doordat de oorzaken op heel andere schaalniveaus liggen. Zo worden bijvoorbeeld de ambities van de internationale drugsmaffia niet weggenomen met interventies op het niveau van de wijk. Ten tweede zijn interventies op het niveau van de wijk om criminaliteit te bestrijden nauwelijks effectief gebleken. Het Verwey-Jonker Instituut (Junger-Tas 2008: 156) doet weliswaar een aantal aanbevelingen op het niveau van de wijk (onder meer functiemenging, fysieke herstructurering en beter toezicht op de openbare orde), maar of dit succesvolle interventies zijn, is de vraag. Het SCP (2008) concludeerde dat weinig bekend is over de effectiviteit van buurtgerichte maatregelen die (algemene) criminaliteit onder jongeren moeten voorkomen. Het enige project dat is geëvalueerd is 'Justitie in de Buurt' en dat bleek niet succesvol (SCP 2008:121-122). Uit Amerikaans onderzoek komen wel aanwijzingen dat een buurtaanpak succesvol kan zijn. Soms worden criminaliteitscijfers daadwerkelijk verlaagd, in andere gevallen echter daalt het aantal delicten, maar verplaatst de criminaliteit zich naar andere plaatsen en in weer andere gevallen blijft de criminaliteit hetzelfde maar stijgen de gevoelens van onveiligheid onder bewoners (SCP 2008). Het verplaatsen van drugscriminaliteit (naar andere wijken of zelfs gemeenten) bij interventies in een wijk is een probleem dat ook in Nederland optreedt (Naayer en Bieleman 2005).

Sociale onveiligheid

In zijn advies *Sociale veiligheid organiseren* stelde de RMO (2004; 12-14) dat sociale veiligheid betrekking heeft op drie elementen: (1) persoonsgerelateerde criminaliteit, waarbij het gaat om delicten, (2) overlast, betrekking hebbende op onder meer rondhangende jongeren, geluidsoverlast, onbeleefdheden, wildplassen, rondslingerend vuil, bedreigingen en scheldpartijen, en (3) subjectieve onveiligheid, waaronder gevoelens van onbehagen en onzekerheid worden verstaan¹. Hier gaan wij in op de twee laatste componenten van sociale veiligheid: overlast en gevoelens van onbehagen.

In hoeverre liggen de oorzaken van overlast en gevoelens van onveiligheid op het niveau van de wijk? Het zijn problemen die samenhangen met een concentratie van mensen met lage inkomens en migranten en met een groot verloop van buurtbewoners (Sampson et al. 1997). Deze concentratie en het grote verloop zijn echter een gevolg van de eenzijdige woningvoorraad en betekenen niet per se dat oorzaken van sociale onveiligheid op het niveau van de wijk liggen.

Treedt er een buurteffect op? Deels wel, deels niet. De RMO (2004) wees op ontwikkelingen in het institutioneel en maatschappelijk vertrouwen, vergrijzing, immigratie, ontbedding van het sociale leven en de media die bij elkaar de sociale veiligheid beïnvloeden. Dat zijn ontwikkelingen die niet op het niveau van de wijk liggen.

Op het niveau van de wijk beïnvloeden de onderlinge relaties van bewoners de overlast en ervaren veiligheid (Sampson et al. 1997; Völker en Flap 2005; Blokland 2008). In sommige buurten zijn deze relaties zodanig dat bewoners zich veiliger voelen. Dergelijke buurten beschikken over 'ogen in de straat' (RMO 2004; Blokland 2008): bewoners corrigeren lichte gevallen van ongewenst gedrag.

Deze vorm van sociale controle wordt niet bevorderd door het bestaan van sterke banden in de buurt. Het mechanisme dat de sociale controle bevordert of juist doet afnemen hangt eerder samen met de bereidheid van bewoners om zelf controle uit te oefenen en met hun vertrouwen dat anderen ook een dergelijke sociale controle zullen uitoefenen. Bewoners vertonen dit gedrag en hebben deze verwachtingen wanneer zij signalen oppikken uit hun omgeving die erop wijzen dat ingrijpen een goede, effectieve beslissing is, gegeven de context waarin zij zich bevinden. Daartoe moeten ze het sociale om zich heen kunnen inschatten. Wat is situationeel normaal in de buurt en hoe verhoudt zich dat tot wat men zelf normatief als normaal beschouwt (Sampson et al. 1997; Blokland 2008: 223)?

Meer 'ogen in de straat' is echter niet de enige reden waarom bewoners zich veiliger voelen. Sociale veiligheid is niet alleen de resultante van een vorm van sociale controle waarbij bewoners lichte gevallen van ongewenst gedrag corrigeren, het kan ook zijn dat bewoners precies weten in welke gevallen ongewenst gedrag wel en in welke dit juist niet te corrigeren is. Zij accepteren een

zekere mate van overlast en ongewenst gedrag zonder dat zij zich daardoor onveiliger voelen (RMO 2004; Blokland 2008).

Hoe komt dit buurteffect tot stand? Zowel fysieke aspecten in een wijk als sociale signalen hebben er invloed op of bewoners sociale controle uitoefenen en of zij een zekere mate van overlast van anderen accepteren. Vuil en verloedering maken dat bewoners zich niet identificeren met de buurt en de mensen die daar wonen. Dit bemoeilijkt het positief inschatten van andere bewoners en leidt tot de interpretatie dat buitenstaanders niet om hun wijk geven. Tot de sociale signalen behoren de beeldvorming en reputatie van de wijk, de ervaringen met en berichten over criminaliteit die van invloed zijn op een algemener idee dat de buurt niet (meer) normaal is en verder de individuele beleving van het alledaagse verkeer op straat en de oppervlakkige observaties van mensen die anders zijn dan zichzelf (Blokland 2008: 224-226).

Bij sociale onveiligheid liggen niet alleen enkele oorzaken duidelijk op het wijkniveau. Onderzoek wijst bovendien uit dat het wijkniveau geschikt is om die situaties aan te pakken waarin de sociale leefbaarheid onder druk staat (Engbersen, Snel en De Boom 2007). Dit betekent niet dat er op het niveau van de wijk gestreefd moet worden naar een hechte sociale cohesie. Een roep om meer 'hechte binding' tussen bewoners zal in het water vallen, omdat die voorbijgaat aan de dagelijkse routines en netwerken van burgers (zie hoofdstuk 2) en omdat die de contacten tussen autochtoon en allochtoon, in tegenstelling tot wat vaak als doelstelling wordt geformuleerd, veelal niet bevordert (RMO 2005). Interventies op wijkniveau zullen meer indirect moeten bijdragen aan sociale veiligheid. Het streven naar lichte verbindingen tussen bewoners die tot stand komen tijdens functionele ontmoetingen en door middel van een positieve identificatie met de wijk, lijken wel bruikbaar. Het gaat om interventies die zorgen dat de openbare ruimte schoon en heel blijft, om het stimuleren van functionele ontmoetingen van groepen bewoners in multifunctionele centra en om interventies die onnodige negatieve beeldvorming rondom wijken voorkomen dan wel bestrijden (RMO 2005; VROM-raad 2006; Blokland 2008).

Multiprobleemgezinnen

'Multiprobleemgezinnen' is een begrip dat verwijst naar gezinsituaties waarin een veelheid aan risicofactoren zich opstapelt. De precieze constellatie van de risicofactoren kan zeer uiteenlopen. Het kan gaan om jonge moeders die voor

het eerst en meestal onbedoeld zwanger zijn geworden en bij wie de volgende risicofactoren zich opstapelen: weinig opleiding hebben, geen sociale steun in de directe omgeving hebben, vaak verslaafd zijn en een verleden of heden kennen van geweld, mishandeling en psychische problemen. Ook kan de term multiprobleemgezinnen verwijzen naar gezinnen met kinderen in de leeftijd van twaalf tot achttien die vanwege hun ernstig antisociale gedrag uit huis dreigen te worden geplaatst. In dergelijke gezinnen is het ouderlijk gezag dikwijls ernstig ondermijnd en gebruiken de jongeren drugs, verkeren ze onder negatieve vrienden, vertonen ze veel agressie en verzuimen ze van school. Het kan ook gaan om gezinnen waarvan jonge kinderen (tot twaalf jaar) crimineel dreigen te worden. Dergelijke gezinnen hebben al jaren problemen op allerlei gebied, maar alle eerdere hulp (van bijvoorbeeld thuiszorg, school, maatschappelijk werk en wijkagent) faalde. De term kan tot slot ook verwijzen naar de 'granieten gezinnen', gezinnen die van generatie op generatie leven van de bijstand, die hulpverlening niet binnen laten, rekeningen niet betalen en zorgen voor overlast en waarvan de kinderen school verzuimen (Van Rooijen 2008).

We bespraken reeds dat voor afzonderlijke problemen zoals drugscriminaliteit en werkloosheid (geringe) buurteffecten worden gevonden. Het opgroeien in achterstandswijken maakt de kans op werkloosheid en verval in criminele levensstijlen (iets) hoger. Maar wat multiprobleemgezinnen onderscheidt van gezinnen waarin bijvoorbeeld alleen werkloosheid optreedt, is dat de risicofactoren op elkaar inwerken. Over deze samenhang van factoren is veel onduidelijk. Hoe de factoren precies met elkaar samenhangen en welke factor precies van doorslaggevend belang is voor het 'escaleren' van een situatie in het gezin, is bijvoorbeeld niet duidelijk. Zo kan een autoritaire opvoedstijl – doorgaans een risicofactor – juist beschermend uitwerken in een opvoedingssituatie waarin kinderen buitenshuis geconfronteerd worden met onveiligheid.

Bovendien zijn er geen empirische inzichten voorhanden of er in multiprobleemgezinnen andere of meer buurteffecten optreden dan in gezinnen die met enkelvoudige problematiek geconfronteerd worden. Een dergelijk buurteffect is ook lastig aan te tonen. Opvoeding in gezinnen is immers niet slechts het resultaat van individuele kenmerken van het gezin, maar ook van hun relatie met de buurt. Socialisatieprocessen krijgen niet alleen vorm binnen een gezin, maar ook in de interactie tussen gezin en buurt (RMO 2008c). Deze wisselwerking bemoeilijkt een zoektocht naar een buurteffect.

De vraag of oorzaken van het bestaan van multiprobleemgezinnen op het niveau van de wijk liggen, kan door deze kennisleemte niet duidelijk worden beantwoord. Net als bij andere gezinnen treden er buurteffecten op ten aanzien van de individuele problemen, maar of er ook sprake is van buurteffecten ten aanzien van de opeenstapeling van risicofactoren, is niet bekend.

Ook over de aanpak van multiprobleemgezinnen op wijkniveau bestaat nog veel onduidelijk. Er worden voordelen ervaren, maar de ultieme aanpak is nog niet gevonden. De wijkgerichte aanpak biedt een aantal concrete voordelen voor professionals:

- daadkracht en praktische hulp bieden (concrete aanpak van problemen, bijvoorbeeld bij 'granieten gezinnen': schuldsanering, opruimen van het huis, bedden aanschaffen voor kinderen, tandartsbezoek regelen en kinderen naar school sturen);
- vormgeven van een netwerk van actoren (er kan een casemanager worden aangesteld die intensief contact heeft met (een beperkt aantal) gezinnen en die zorgt voor afstemmen tussen alle hulpverlening door thuiszorg, school, maatschappelijk werk en bijvoorbeeld wijkagent);
- alle problemen tegelijkertijd aanpakken (jonge moeders bijvoorbeeld ondersteunen door hen gezond gedrag te onderwijzen, te ondersteunen in het toeleiden naar school of werk, betere huisvesting te regelen en te leren de baby te verzorgen en op te voeden);
- vertrouwen winnen van het gezin en er bovenop zitten dat zij de hulp benutten (in verband met opnieuw vervallen in problematisch gedrag en afhaken van de hulp) (Van Rooijen 2008).

Als we precies kijken naar deze voordelen, dan bieden die weinig argumenten om wijkgericht te werken. Immers, de voordelen hebben betrekking op de verbetering van de methoden waarmee multiprobleemgezinnen worden ondersteund, maar zeggen weinig tot niets over het daadwerkelijk verbeteren van de situaties in die gezinnen. Net als bij de oorzaken is bij een precieze kijk op multiprobleemgezinnen onduidelijk of wijkgericht werken geschikt is voor de aanpak van de problemen.

Vraag is echter of hier wijkgericht werken of de precieze kijk ter discussie moet staan. De precieze kijk op multiprobleemgezinnen gaat tenslotte voorbij aan de wisselwerking tussen gezin en buurt en aan de praktische handvatten

die wijkgericht werken biedt in de interactie met multiprobleemgezinnen. Om die kanten mee te nemen in een beoordeling van de bruikbaarheid van wijkgericht werken, is een rekkelijke kijk geschikter.

Samenvattend

Bij een precieze focus op de oorzaken en aanpak van maatschappelijke problemen op wijkniveau blijken alleen problemen met sociale veiligheid een wijkgerichte aanpak te legitimeren. Werkloosheid kent noch oorzaken, noch een geschikte aanpak op het niveau van de wijk. Bij drugscriminaliteit liggen de oorzaken weliswaar deels op wijkniveau, maar kunnen de problemen hier slecht worden aangepakt. Bij sociale veiligheid liggen oorzaken en aanpak beide (deels) op het niveau van de wijk. De relatie van de oorzaken en aanpak van sociale veiligheid met de wijk is echter uitermate complex. Een focus op één specifieke oorzaak (bijvoorbeeld beeldreputatie of verloedering) of een containerbegrip ('sociale cohesie', 'schoon, heel en veilig') doet aan deze complexiteit geen recht. Ook een precieze kijk op multiprobleemgezinnen is problematisch. Door heel precies te kijken naar oorzaken en aanpak worden praktische voordelen van wijkgericht werken over het hoofd gezien en wordt de complexe relatie tussen gezin en buurt versimpeld.

3.4 Een rekkelijke visie op de oorzaken en aanpak van maatschappelijke problemen

In deze paragraaf vullen we opnieuw het schema in voor de vier genoemde maatschappelijke problemen. Nu passen wij echter een rekkelijke invulling toe. Ook neveneffecten, indirecte effecten en deeloplossingen kunnen een legitimatie zijn om wijkgericht te werken.

Werkloosheid

De belangrijkste oorzaken van werkloosheid liggen niet op het niveau van de wijk. Een goede aanpak van werkloosheid lijkt er ook niet gelegen. Werkgelegenheid en het creëren van banen vraagt om een bovenwijkse aanpak. Enige nuancering is echter op zijn plaats.

Werkloosheid bestrijden vraagt onder meer om het stimuleren van de regionale economie en het investeren in juiste opleidingen voor jongeren. Dit zijn aspecten die vragen om een stedelijke, regionale en zelfs nationale aanpak (Engbersen Snel en De Boom 2007). In dit opzicht is het stimuleren van een

wijkeconomie en het ontwikkelen van economische kanszones in stedelijke achterstandswijken tamelijk zinloos. Het creëert slechts een handjevol banen. Maar werkloosheid wordt niet alleen bestreden door banen en werkgelegenheid te creëren. Ook het toeleiden van mensen naar werk is er onderdeel van. Dit toeleiden kan deels aanvangen in de wijk. Bijvoorbeeld door te investeren in opleiding voor jongeren en allochtone vrouwen. Dat de wijk een eerste stap kan zijn in het toeleiden naar werk, maar dat daarmee nog niet directe verticale stijging is gerealiseerd, is een conclusie die ook de VROM-raad trok in zijn advies *Stad en Stijging* (2006).

Bovendien heeft het stimuleren van een wijkeconomie mogelijk een aantal positieve neveneffecten: het vergroot de levendigheid en het aantal voorzieningen in een wijk, waardoor meer burgers zich mogelijk op een positieve manier identificeren met de wijk (Argioli et al. 2008). Bovendien is een aantal burgers fysiek afhankelijk van winkels in hun nabije omgeving. Tot slot kunnen winkeliers een positieve invloed hebben op sociale veiligheid in een wijk doordat er vanzelfsprekende ontmoetingen plaatsvinden (Blokland 2008).

Drugscriminaliteit en sociale veiligheid

In bovenstaande bespreking maakten wij een onderscheid tussen drugscriminaliteit en sociale veiligheid. Drugscriminaliteit had betrekking op drugsgereleerde delicten, sociale onveiligheid of overlast en gevoelens van onbehagen. We hebben deze sterke scheiding aangebracht, omdat we het schema op een precieze manier invulden. Deze 'tekentafelinvulling' doet weinig recht aan de alledaagse werkelijkheid: drugscriminaliteit en sociale veiligheid zijn nauw met elkaar verweven.

Zo kan onder drugscriminaliteit ook worden verstaan: 'de maatschappelijke schade die gepaard gaat met het gebruik van drugs', zoals overlast, criminaliteit en problemen in de openbare orde. Een dergelijke definitie is relevant, omdat als bewoners hinder ondervinden van drugscriminaliteit, die meestal door anderen wordt veroorzaakt. Drugscriminaliteit schaadt de kwaliteit van de leefomgeving van veel bewoners. Deze bredere kijk op drugscriminaliteit sluit nauw aan bij de eerder aangehaalde definitie van de RMO (2004) van sociale veiligheid.

Nemen we deze beide problemen samen, dan lijkt het plausibel dat er sprake is van een buurteffect. Problemen lijken zich niet slechts op te stapelen in een

wijk, maar elkaar ook exponentieel te versterken (een cumulatief-effect). Er is geen onderzoek beschikbaar naar dit mechanisme, maar het lijkt op theoretische gronden aannemelijk dat het zich voordoet (Argioli et al. 2008).

Voor veel bewoners treedt er bij drugscriminaliteit een negatieve spiraal in werking tussen individuele en wijkkenmerken. Drugsproblemen die in eerste instantie problemen in hun buurt waren (maar met een oorzaak op het individuele niveau of juist op een hoger schaalniveau dan de wijk) en geen consequenties voor hen hadden, worden langzamerhand problemen van hun wijk. Drugscriminaliteit uit zich immers in overlastgevend gedrag van gebruikers en dealers op straat. Deze hangen rond, scholen samen, intimideren en zorgen voor vervuiling van de openbare ruimte. Wanneer drugsgerelateerde problematiek toeneemt, kan dat mensen ertoe bewegen om te verhuizen. Bijvoorbeeld omdat zij zich onveilig voelen of omdat zij hun kinderen in een dergelijke wijk niet willen grootbrengen.

Door de toegenomen drugscriminaliteit in de wijk dalen de woningen in prijs. Ze worden bezet door huishoudens met lagere inkomens of blijven leegstaan. Dit kan opnieuw aanleiding geven tot verhuizingen. Door de tijd heen ontstaan er telkens meer voorwaarden waaronder criminaliteit en verloedering floreren en dat maakt dat huishoudens die zich dat kunnen permitteren de wijk verlaten.

Vanuit deze invalshoek is de aanpak van drugscriminaliteit op het niveau van de wijk meer legitiem. Weliswaar lost het drugsgerelateerde delicten niet op – die blijven bestaan of verspreiden zich – maar voor de bewoners van een wijk kan het gunstige gevolgen hebben. De WRR (2005) wees hier in het rapport *Vertrouwen in de buurt* reeds op. Onder het motto van ‘sociale herovering’ wees hij op het nut van bijvoorbeeld het sluiten van drugspannen. De symboolwerking die uitgaat van dergelijke interventies kan een positief effect hebben op de bewoners van een wijk: ze hebben het gevoel dat er meer om hen wordt gegeven. Daarmee worden bovendien voorwaarden geschapen waaronder burgers zich mogelijk actiever willen inzetten voor de buurt; burgers ervaren meer dat hun eigen inzet zin heeft en zij ervaren hun buurt als minder bedreigend. Daarmee lossen de interventies drugscriminaliteit niet op, maar worden indirect effecten bereikt op participatie en sociale veiligheid.

Multiprobleemgezinnen

Een buurteffect bij multiprobleemgezinnen bleek moeilijk te bewijzen: er bestaat een wisselwerking tussen de situatie in de gezinnen en de buurt. Bij een rekkelijke kijk zou dit op zich al voldoende grond kunnen zijn om te stellen dat een wijkgerichte aanpak loont: de buurt doet er immers toe. Echter, met een precieze blik werd niet duidelijk wat een wijkgerichte aanpak oplevert. Een rekkelijke kijk biedt hier meer zicht op.

De ervaringen met wijkgericht werken leren dat een wijkgerichte aanpak een goede manier is om dicht bij de gezinnen te komen, de hulp te coördineren en hen praktische dagelijkse ondersteuning te bieden. Gelet op de problematiek waarmee de gezinnen kampen is dit echter niet voldoende: psychiatrische problemen en problemen zoals misbruik, verslaving en schulden worden er niet mee opgelost. De expertise om deze problemen aan te pakken bevindt zich overwegend op een schaalniveau dat hoger ligt dan de wijk: stedelijk of regionaal. Dat betekent dat de wijkgerichte aanpak van de multiprobleemgezinnen alleen vruchten afwerpt als de professionals in de wijk de hulpvragen goed weten te doorgronden en vervolgens het juiste hulpaanbod coördineren. Met het aanbieden van dat wat zij vanuit hun positie goed kunnen (praktische ondersteuning bieden, een relatie opbouwen), is het gezin nog niet (voldoende) geholpen. De professional zal moeten schakelen met andere schaalniveaus en methoden om bijvoorbeeld ook de alcoholproblemen in een gezin aan te pakken.

Dit is echter niet alleen een opdracht voor de professional, het stelt ook eisen aan de organisatie waar de professional onderdeel van is. Een organisatorische context waarin gewerkt wordt met staande, versnipperde methodieken legt de professional aan banden. Zo zijn er bijvoorbeeld minstens 92 methodieken in de jeugdzorg beschikbaar waarmee opvoedingsondersteuning kan worden geboden aan gezinnen waarin de kinderen normoverschrijdend gedrag vertonen (Veerman, Janssens en Delicat 2004). Wanneer een organisatie (Bureau Jeugdzorg in dit voorbeeld) zich beperkt tot één van deze methodieken, doet dit afbreuk aan het wijkgericht werken. De professional wordt immers met het opleggen van deze methodiek beperkt in zijn handelingsruimte. Wat hij of zij doet in de wijk en met de gezinnen, wordt bepaald door de methode in plaats van door de concrete problematiek in de gezinnen.

Een rekkelijke kijk op multiprobleemgezinnen biedt een legitimatie om wijkgericht te werken. Wijkgericht werken biedt vooral praktische mogelijkheden om de aanpak van multiprobleemgezinnen te verbeteren. Tegelijkertijd laat de rekkelijke kijk zien dat, om die voordelen te benutten, het noodzakelijk is dat er aan randvoorwaarden wordt voldaan. De professional in de wijk moet actief schakelen tussen zijn eigen expertise en de mogelijkheden op het niveau van de wijk en de expertise die aanwezig is op stedelijk en regionaal niveau. De organisatie waarin de professional werkt, dient dat schakelen mogelijk te maken door de professional niet te binden aan gefragmenteerde methodieken en door de benodigde expertise (bijvoorbeeld verslavingszorg) en maatregelen (bijvoorbeeld het stopzetten van inkomensondersteuning) beschikbaar te stellen op het moment dat de professional aangeeft dat deze nodig zijn.

De rekkelijke kijk op de aanpak van multiprobleemgezinnen laat ons daarmee iets anders zien dan de rekkelijke kijk op werkloosheid, drugscriminaliteit en sociale veiligheid, namelijk dat de aanpak van multiprobleemgezinnen op wijkniveau te situeren is en dat dit voordelen biedt. Maar ook dat er aan randvoorwaarden op hogere niveaus (stad, regionaal en landelijk) en in de organisatie van waaruit de professional werkt (Bureau Jeugdzorg, politie enzovoort) moet worden voldaan om wijkgericht werken te doen slagen.

3.5 Conclusies

We bespraken in dit hoofdstuk wat wijken te maken hebben met maatschappelijke problemen. De relatie kan zijn dat oorzaken op het wijkniveau liggen of dat de wijk het juiste niveau is om de problemen aan te pakken. We diepten deze relatie verder uit door de problematiek van werkloosheid, drugscriminaliteit, sociale veiligheid en multiprobleemgezinnen te belichten. De bespreking van die vier casussen liet zien dat er een relatie is tussen maatschappelijke problemen en de wijk, maar ook dat die relatie niet vanzelfsprekend is.

Als we ervan uitgaan dat de aanpak van een probleem pas op wijkniveau mag plaatsvinden als de oorzaak van dat probleem ook op wijkniveau ligt (een 'precieze' opvatting), is de wijk maar zelden een geschikt werkteerrein. Een meer 'rekkelijke' opvatting biedt meer ruimte. Wijkgericht werken kan worden ingezet, omdat op het niveau van de wijk deeloplossingen of indirecte oplossingen voor maatschappelijke problemen kunnen worden gerealiseerd.

Bij zo'n rekkelijke opvatting moeten drie kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste ligt een overschatting van de relatie tussen wijk en maatschappelijke problemen op de loer – het kan verdere voeding geven aan fixatie op en mythologisering van de wijk. Een bovenwijks perspectief blijft noodzakelijk om wijkgericht werken succes vol te laten zijn. Ten tweede kunnen interventies soms op het niveau van de wijk wél verlichting bieden aan bewoners die last hebben van problemen in hun buurt, maar die interventies kunnen elders juist tot grotere problemen leiden. De problemen verplaatsen zich naar andere wijken, raken verspreid over grotere gebieden of verdwijnen slechts tijdelijk uit zicht om vervolgens weer op te duiken. Ten derde betekent een relatie tussen wijk en maatschappelijk probleem niet dat het maatschappelijk probleem opgelost wordt door het tot direct onderwerp van beleidsinterventie te maken. Soms, zoals bij sociale veiligheid het geval is, is het effectiever om de voorwaarden te creëren waaronder een maatschappelijk probleem kan verminderen dan het maatschappelijk probleem direct tot onderwerp van interventie te maken. Zo lijkt het zinvoller om bewoners fysieke gelegenheden te bieden waar zij indirect sociale veiligheid vergroten dan om direct sociale cohesie op de beleidsagenda te plaatsen.

Rekt men het antwoord op de vraag wat de relatie tussen wijk en maatschappelijk probleem is op, dan rijst onherroepelijk ook de vraag welke actor belang heeft bij welke rekkelijkheid. Zo zal een politicus weinig baat hebben bij de electoraal onaantrekkelijke boodschap dat het stimuleren van een wijk economie maar een deeloplossing is en zo zal de politie zich mogelijk meer zorgen maken om de verspreiding van drugsdealers dan een corporatie. Over het samenkomen van de maatschappelijke problemen, bewoners en professionals in een wijk en de consequenties die dit heeft voor de inrichting van de wijk als werkterrein gaat het vijfde hoofdstuk.

Noot

1. Daarbij dient te worden opgemerkt dat mensen zich ook onveilig kunnen voelen in situaties waarin het risico om slachtoffer te worden van een misdrijf feitelijk klein is (RMO 2004) en omgekeerd dat mensen zich veilig kunnen voelen in situaties waarin het risico om slachtoffer te worden groot is (Blokland 2008: 29-31).

4. Professionals en de wijk

In dit hoofdstuk gaan wij nader in op de relatie die professionals (bij maatschappelijke organisaties en overheid) hebben met de wijk. Met professionals bedoelt de Raad in dit geval iedereen die als betaalde kracht met de wijk bezig is. Dat zijn dus medewerkers van organisaties als welzijnsinstellingen, politie, onderwijs en corporaties, maar ook ambtenaren en wethouders. Het doet er daarbij niet toe op welk professioneel niveau deze beroepskrachten hun werk doen. In de praktijk van wijkgericht werken zijn er doorgaans hechte relaties tussen wijkgerichte gemeenteambtenaren, politiemensen en medewerkers van corporaties en instellingen voor welzijnswerk. Minder vaak zijn er ook relaties met onderwijs en zorg.

4.1 Maatschappelijke organisaties en de wijk

Bij maatschappelijke organisaties op verschillende relevante terreinen – huisvesting, veiligheid, welzijn, zorg en onderwijs – is de laatste jaren een toenevende oriëntatie op de wijk te zien. De beweegredenen daarvoor zijn divers. Men wilde de burger beter van dienst zijn en in de wijk de vraag opsporen. Daarbij groeide het inzicht dat dienstverlening door afzonderlijke organisaties vaak tekortschiet. Om echt iets aan een wijk te doen, moet niet alleen het wijkbeheer en de kwaliteit van woningen en openbare ruimte beter, maar ook de kwaliteit van scholen en welzijnsprogramma's. De noodzaak om meer vraaggericht te werken – waar zinnig samen met andere organisaties – bleek een impuls voor een wijkgerichte oriëntatie. Daarnaast bleek ICT een aanjager, onder meer door gegevensuitwisseling mogelijk te maken en standaard werkprocessen te automatiseren.

Die wijkoriëntatie van maatschappelijke organisaties was en is echter altijd maar partieel. Zoals uit de volgende beknopte beschrijving blijkt, sluit de oriëntatie overwegend aan bij de belangen, ontwikkelingen, vragen, doelstellingen en ervaringen die binnen de afzonderlijke sectoren leven.

Huisvesting

Op het gebied van huisvesting ontwikkelden de wooncorporaties zich in de twintigste eeuw aanvankelijk van ‘emancipatiemachines’ tot uitvoerders van overheidsbeleid en beheerders van onroerend goed. Na de Tweede Wereldoorlog is er gewerkt aan een verzelfstandiging, die in de jaren negentig zijn beslag kreeg. Tijdens de eerste fase van de stadsvernieuwing waren de corporaties nog vooral gericht op afzonderlijke, te vernieuwen complexen. In de jaren erna is – mede door een groot aantal fusies en een uitruil van bezit – een meer wijkgerichte oriëntatie ontstaan. Die wijkgerichtheid is de laatste jaren nog versterkt sinds de corporaties op basis van het Besluit Beheer Sociale Huursector als ‘maatschappelijk ondernemers’ een actievere rol zijn gaan spelen op het zogeheten ‘vijfde prestatieveld’ van de leefbaarheid.

Intussen is de verhouding tussen corporaties en gemeenten er op wijkniveau niet helderder op geworden. Beide dragen verantwoordelijkheid voor de bebouwde omgeving en delen van de publieke ruimte, terwijl de grenzen tussen publiek en privaat verschuiven (Lengkeek 2007). Rondom de aanpak van de ‘prachtwijken’ leidde die onduidelijkheid tot een controverse tussen de rijksoverheid en de corporaties. De overheid wil dat de corporaties meer van hun ‘maatschappelijk vermogen’ investeren; de corporaties relativeren de omvang van dat vermogen (dat immers vastligt in stenen met een fluctuerende waarde) en willen niet tegelijkertijd als partner en als marktpartij worden aangesproken. In veel gemeenten zonder zulke wijken doet die controverse zich voor op een lager niveau. Daar speelt dan bovendien het probleem dat corporaties – ondanks hun groeiende oriëntatie op wijken – lang niet altijd een dominante positie in hele wijken hebben. Hun verantwoordelijkheid beperkt zich in principe tot hun eigen vastgoed. Dat maakt hun belang bij zogeheten ‘duurzame gebiedsexploitatie’ per definitie beperkt. In die lijn adviseerde de Stuurgroep Meijerink eind 2008 om de corporaties op te vatten als “private maatschappelijke ondernemingen met een publiek belang: de brede zorg voor het wonen”. Genoemde stuurgroep beschouwt in dat kader de wijkaanpak als een taak die corporaties kunnen overwegen uit te voeren, niet als een taak die verplicht is (Stuurgroep Meijerink 2008). De VROM-Raad bekritiseerde deze

conclusie en stelde dat een strenge vastgoedoriëntatie een stap terug is. Er kunnen goede redenen zijn voor corporaties om zich in te zetten voor een brede school en in buurten waar zij geen bezit hebben (VROM-Raad 2009b).

Veiligheid

Belangrijkste speler op het gebied van veiligheid is uiteraard de politie. Na experimenten met wijkagenten (als specialisten in sociale veiligheid op wijk-niveau, los van de staande organisatie) kwam daar vanaf het einde van de jaren tachtig de 'gebiedsgebonden politiezorg' tot ontwikkeling. Wijkteams werden de basis van de politieorganisatie. Daarnaast deed justitie vanaf de jaren negentig pogingen om te komen tot 'Justitie in de Buurt', hetgeen de afgelopen jaren uitmondde in de zogeheten 'veiligheidshuizen'. In zulke huizen werken instanties als het Openbaar Ministerie, politie, reclassering, Bureau Jeugdzorg en de leerplichtambtenaar samen om ervoor te zorgen dat jongeren niet in herhaling vallen. Overigens is de oriëntatie daarbij weliswaar territoriaal, maar niet helemaal wijkgericht: meestal wordt voor veiligheidsaspecten een grotere schaal gekozen dan de wijk.

Ook de wijkschaal die de politieorganisatie kiest is doorgaans groter dan die van de gemeenten. Vaak zijn het gebieden met meerdere tienduizenden inwoners waarbinnen politieambtenaren met een specifieke territoriale opdracht ('buurtregisseurs' enzovoort) weer kleinschaliger indelingen hanteren.

Welzijn

Welzijn kende ook na de Tweede Wereldoorlog nog lange tijd een verzuilde structuur, die een sterke versnippering met zich meebracht. Vanaf de jaren zeventig poogde aanvankelijk de rijksoverheid daar meer lokale eenheid in te brengen door middel van de 'wijkwelzijnsplanning'. Toen die verzandde in bureaucratie, werd het welzijnswerk gedecentraliseerd naar de gemeenten. Intussen had de ontzuiling geleid tot fusies en schaalvergroting. Daarbij ontstonden brede welzijnsorganisaties die alle voorzieningen in een bepaald gebied bundelden. Van oudsher waren het sociaal-cultureel werk vanuit de buurt- en clubhuizen en het opbouwwerk veelal (bedoeld als) aanjagers van werk in de wijk onder noemers als *community organization* en *community development*. Daarnaast is echter in het welzijnswerk een sterke oriëntatie gebleven op doelgroepen zoals ouderen, tieners en migranten. Bovendien heeft de marktwerking het proces van schaalvergroting nog versterkt.

Het is nog niet duidelijk welk effect de Wmo zal hebben op de mate van wijkgerichtheid van het welzijnswerk. Het eerste prestatieveld van de Wmo behelst nadrukkelijk 'het bevorderen van de sociale samenhang in en leefbaarheid van dorpen, wijken en buurten'; door niet te spreken van 'steden' of 'gemeenten' kiest de wetgever dus voor het lagere schaalniveau. Anderzijds worden in de andere prestatievelden zo veel specifieke diensten en doelgroepen genoemd dat het niet aannemelijk moet worden geacht dat de Wmo zal leiden tot een meer wijkgerichte oriëntatie van het welzijnswerk.

Zorg

Met name in de geestelijke gezondheidszorg en de gehandicaptenzorg is vanaf de jaren tachtig gewerkt aan ontinstitutionalisering en vermaatschappelijking. Het oude ideaal van integrale voorzieningen buiten de samenleving werd verwisseld voor een nieuw ideaal: mensen met een handicap of een psychische stoornis dienden zo normaal mogelijk te functioneren in de samenleving. Gelijk met de sluiting van intramurale instellingen werden kleinere eenheden opgezet, veelal in woonwijken. Instellingen als MEE (de voormalige Sociaal Pedagogische Diensten) en de Regionale Instellingen voor Beschermd Wonen (RIBW) verrichtten pionierswerk in het leggen van verbanden met de sociale infrastructuur in wijken. Hoewel het net als op het gebied van veiligheid veel-er gaat om schaalverkleining in de richting van de 'normale samenleving' dan om een daadwerkelijk wijkgerichte oriëntatie, zijn de relaties tussen wijken en zorg wel versterkt. Een sterkere oriëntatie op de wijken is daarnaast onmiskenbaar in de eerstelijnszorg. Al sinds de jaren zeventig bestaan in veel wijken gezondheidscentra. Soms zijn die niet meer dan kleinschalige bedrijfsverzamelgebouwen met goede voorwaarden voor interdisciplinaire samenwerking, maar in sommige wijken hebben ze zich ontwikkeld tot ware centra voor wijkgezondheidszorg. Ook in de eerstelijnsgezondheidszorg wordt een wijkgerichte oriëntatie bemoeilijkt door de marktwerking, die immers aanstuurt op concurrentie.

Per definitie wijkgeoriënteerd – en sterk in opkomst – zijn de woonservicezones voor ouderen en andere bewoners met een beperking. Door het Kenniscentrum Wonen-Zorg worden deze gedefinieerd als "een buurt, wijk of dorp waarin optimale condities zijn geschapen voor wonen met zorg en welzijn, tot en met niet-planbare 24-uurs zorg". Veelal gaat het daarbij om een wijkvoorziening met een beperkte opnamecapaciteit die tevens als uitvalsbasis dient voor zorg aan huis. Die kan in intensiteit verschillen al naar gelang de afstand

ten opzichte van de wijkpost. In de wijk staan huizen die in verschillende gradaties zijn aangepast zodat mensen met een beperking er kunnen wonen.

Onderwijs

In het onderwijs worden sinds de jaren tachtig scholen met veel allochtone leerlingen en leerlingen van ouders met een lage opleiding geconfronteerd met een concentratie van sociale problematiek. In eerste instantie trachtten scholen deze problematiek het hoofd te bieden door intern zwaar in te zetten op hulpverlening voor ouder en kind. Langzamerhand is die hulpverlening steeds meer in de directe omgeving van de school gezocht en ontstond er een buurtoriëntatie. Voor- en vroegschoolse educatie kwamen in zwang en scholen gingen opereren in samenwerkingsverbanden die hun directe buurt bedienen. Samenwerking met schoolartsen, schoolmaatschappelijkwerk, orthopedagoog en kinderpsychologen werd geformaliseerd en de banden met instanties als Jeugdriagg, de leerplichtambtenaar, de Raad voor de Kinderbescherming, Bureau Vertrouwensartsen en de politie werden geïntensiveerd. Daarnaast ontwikkelde zich een nieuw soort basisscholen: brede scholen gericht op het bieden van dagarrangementen voor kinderen. Een intensieve samenwerking tussen de school en vele andere partijen is daartoe nodig, een samenwerking die in de praktijk veelal moeizaam van de grond komt (Argioliu et al. 2008: 66-67).

4.2 De overheid en de wijk

De toenemende oriëntatie van maatschappelijke organisaties op de wijk wordt sinds ongeveer het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw versterkt door een groeiende aanwezigheid van de lokale overheid. Die was er ook in eerdere perioden, maar er doet zich een golfbeweging in voor. Perioden waarin burgers vooral worden aangesproken als wijkbewoners worden afgewisseld met perioden waarin zij vooral worden aangesproken als 'landgenoten' of zelfs als leden van een Europese of kosmopolitische gemeenschap.

In die golfbeweging is sinds de Tweede Wereldoorlog de volgende fasering aan te brengen (Argioliu et al. 2008; De Boer et al. 2008; WRR 2005). In de jaren veertig en vijftig was er een eerste golf van wijkgericht denken. De 'wijkgedachte' was bedoeld om een tegenwicht te bieden aan anonimiserende en mogelijk zelfs verloederende tendensen in de moderne maatschappij. Nieuwe wijken in grote steden werden ingericht volgens die gedachte: als minisamen-

levingen rondom voorzieningen. In de jaren zestig ging die wijkgedachte ten onder in het streven van de overheid om grootschalig actie te ondernemen tegen de woningnood. De schaal waarop dat gebeurde was nationaal. Van bewoners werd verondersteld dat ze zich *foot loose* overal konden vestigen waar kwalitatief aanvaardbare woningen stonden. Nieuwe woonwijken kregen een minimum aan voorzieningen. Bewoners werden geacht zich voor cultuur en consumptie te verplaatsen naar de stadscentra. Al aan het einde van dat decennium bleken die aannamen hun grenzen te bereiken. Bewoners van beoogde stadsvernieuwingswijken weigerden zich te laten verplaatsen en kregen het voor elkaar dat er steeds meer 'voor de buurt gebouwd' werd. De nieuwbouwwijken – en met name de overlooplocaties van de grote steden, zoals Purmerend, Lelystad en Zoetermeer – bleken slaapsteden te worden met oude en nieuwe vormen van verval en verpaupering.

Op basis van die ervaringen kwam het wijkgericht denken in de jaren zeventig in een tweede naoorlogse golf. Dat gold in elk geval rondom de stadsvernieuwing, maar het besef groeide dat ook in 'gewone' wijken de bewoners netwerken vormen die voor hen sociaal kapitaal betekenen. Het verstoren van die netwerken is schadelijk en dus moest er worden geïnvesteerd in sociale samenhang, veiligheid en beheer. Daarbij speelde een rol dat Nederland in hoog tempo ontzuilde, zodat burgers steeds minder als lid van een zuil konden worden aangesproken. Het zoeken was naar een nieuwe collectieve 'identiteit' die voor een deel werd gevonden in het lidmaatschap van de wijksamenleving.

Deze tweede golf beleefde een korte dip aan het einde van de jaren tachtig, waarin zich een opleving deed gelden van nationaal en regionaal denken die zich onder meer uitte in de 'citymarketing'. Al begin jaren negentig diende zich echter de derde golf van het wijkgericht denken aan, die zich in zekere zin tot op heden voortzet.

Aan die 'herontdekking' van het wijkniveau door de overheid in de loop van de jaren negentig lagen verschillende ontwikkelingen ten grondslag (zie ook Hendriks en Tops 2000). Actueel speelde rond die tijd een crisis van de lokale democratie. Twee weken nadat in Den Haag maar liefst vijf ministers de nota Sociale vernieuwing presenteerden, bereikten op 21 maart 1990 de gemeenteraadsverkiezingen een dramatisch naoorlogs dieptepunt: een zeer lage opkomst en grote winst voor extreem rechts, met name in de arbeiderswijken van de grote steden. Dat dieptepunt gaf nieuwe voeding aan de al eerder

opgekomen twijfel aan de gemeenteraad als politiek forum. Kon de raad wel hét draagvlak vormen voor het lokaal bestuur? Uit die periode stamt de overtuiging dat politici en bestuurders ‘de wijk in’ moeten om daar het geluid van hun kiezers te horen. De burger vinden is sindsdien belangrijk vanwege een politiek klimaat waarin ‘de gewone man in de straat’ als authentieke stemdrager wordt bestempeld. De wijk is daarbij een mediageniek decor, niet alleen voor het etaleren van de problemen die zich daar voordoen, maar ook voor het profileren van politicus die daar iets aan gaat doen.

De wijk is echter behalve politieke arena ook het werkterrein van een groot aantal ambtelijke uitvoerders. Dat geldt voor het beheer van de openbare ruimte, maar bijvoorbeeld ook voor het verstrekken van vergunningen. Al vanaf de jaren tachtig groeide de overtuiging dat de binnengemeentelijke decentralisatie van die uitvoering een gunstig effect kon hebben op de kwaliteit van de publieke dienstverlening en op de beleving van de burger daarbij. De twee grootste Nederlandse steden (Amsterdam en Rotterdam) gingen feitelijk over tot vormen van binnengemeentelijke decentralisatie, zowel ambtelijk als politiek. In tal van andere gemeenten werd alleen de dienstverlening gedecentraliseerd in bijvoorbeeld wijkposten.

Die decentralisatie werd ondersteund door een integratie van een substantieel deel van de gemeentelijke dienstverlening: het beheer van de openbare ruimte. Voorheen gescheiden ambtelijke eenheden die in de hele gemeente deeltaken verrichtten op gebieden als groenonderhoud, riolering, bestrating en beschoeiing, werden onder één leiding gebracht. Op die manier kwamen er per territorium wijkteams die verantwoordelijk waren voor de samenhangende uitvoering van die taken. De komst van die wijkteams was geïnspireerd door in het bedrijfsleven ontwikkelde concepten (‘zelfsturende teams’) en werd net als bij de maatschappelijke organisaties mede mogelijk gemaakt door ontwikkelingen op het gebied van de ICT.

Deze ontwikkelingen op politiek en op ambtelijk niveau versterkten zichzelf en elkaar. Zodra bijvoorbeeld het beheer van de openbare ruimte per wijk was georganiseerd, ontstond de optie om ook de planning van maatschappelijke voorzieningen en de aansturing van het welzijnswerk per wijk te organiseren. Dat maakte het vervolgens ook voor wethouders interessant om zich op wijkniveau te manifesteren.

Zoals gezegd werd alleen in de gemeenten Amsterdam en Rotterdam ook de politiek formeel gedecentraliseerd naar het niveau van de stadsdelen dan wel deelgemeenten. Veel andere gemeenten hebben wel geëxperimenteerd met beperktere vormen van politieke decentralisatie, bijvoorbeeld in de vorm van wijkraden met een beperkte adviesbevoegdheid. Niet zelden gebeurde dat in het kader van gemeentelijke herindeling, zodat voormalig zelfstandige dorpen toch (minstens tijdelijk) een politiek forum behielden. In veel gemeenten functioneren zulke dorps- en wijkraden nog steeds.

4.3 Gezamenlijke relatie van professionals met de wijk

De relatie die professionals opbouwen met de wijk verschilt per sector en per gemeente. In de verschillende relaties die de professionals opbouwen met de wijk is echter wel een aantal gemene delers te benoemen: professionals ontwikkelen specifieke kennis en vaardigheden, en er spelen vraagstukken van organisatorische inbedding en van verantwoording en controle (zie ook Hartman en Tops 2005).

In deze paragraaf bespreken we deze drie overkoepelende kenmerken van de relatie tussen professionals en de wijk. We gaan in het bijzonder in op de mogelijkheden voor succes die wijkgericht werken biedt en op een aantal condities die afbreuk kunnen doen aan deze kansen. We baseren ons hier op een aantal (vergelijkende) studies naar wijkgericht werken die – hoewel niet heel stevig empirisch gefundeerd – op deze onderdelen een tamelijk consistent beeld laten zien (De Boer, Lugtmeijer en Mier 2005; De Boer, Lugtmeijer en Mier 2006; Diepenmaat 2007; Molenaar 2007; Veldhuis 2008; De Boer et al. 2008).

De meerwaarde van wijkgericht werken is dat professionals goed inzicht kunnen krijgen in de vragen van burgers en de problemen daarachter. Achter bijvoorbeeld een verwaarloosd speelterreintje kunnen verziekte verhoudingen in een buurt schuil gaan; achter vandalisme huiselijk geweld. Een probleem aanpakken betekent vaak beginnen aan het ontwarren van een knoop, waarbij aanvankelijk nog onvermoede problemen op tafel komen die het nodig maken de hulp van andere professionals in te roepen. Uit de vergelijkende studies blijkt dat wijkgericht werken op dit terrein succesvol kan zijn. Professionals werkzaam in de wijk leggen goed verbindingen tussen en vormen netwerken van professionals en bewoners. Bovendien weten zij continuïteit in de vertrouwensrelaties onderling en met bewoners te realiseren.

De positie van de professionals in de wijk bevordert dit inzicht en vermogen. Professionals hebben niet te maken met de theoretische mogelijkheid van overlast of van statistieken daarover, maar ze voelen deze aan den lijve, soms zelfs letterlijk. Wanneer professionals mede met behulp van hun vakinhoudelijke kennis goed weten te verwoorden wat de problemen zijn én vervolgens daarop kunnen reflecteren buiten de gegeven kaders van hun vak, dan kunnen in het wijkgericht werken creatieve en innovatieve oplossingen worden gevonden voor complexe problemen (Engbersen, Snel en De Boom 2007; SPR 2008). Dit is echter niet een proces waarvoor een blauwdrukoplossing bestaat. De relatie die professionals met elkaar en de wijk en haar bewoners ontwikkelen, heeft een procesmatig karakter en is sterk afhankelijk van de situatie. Ervaringen met wijkgericht werken leren dat het, om deze zoektocht succesvol te laten verlopen, van belang is dat de professionals in de wijk een hoge kwaliteit hebben, goed toegerust zijn en opereren in een hecht teamverband.

Naast de kwaliteiten van de professionals is ook de organisatorische inbedding van belang. Niet zozeer de precieze positie en procedures van wijkgericht werken in gemeente of maatschappelijke organisatie (die zijn niet van doorslaggevend belang voor het functioneren van de professionals – eerder is het andersom: de persoonlijke relaties van de professional in de wijk kunnen een zwakkere positionering in de organisatie compenseren), maar wel de relatie tot sectoraal werken maakt veel uit voor het slagen van wijkgericht werken. Wanneer professionals problemen in de wijk willen aanpakken, lopen zij nog dikwijls aan tegen procedures en regels die een snelle, doortastende aanpak in de weg staan. Hun werkwijze dient zich nog regelmatig te voegen naar de bureaucratische werkwijze van sectoren.

Deze organisatorische belemmering kan twee problematische uitwerkingen hebben. Enerzijds kan de belangstelling voor wijkgericht werken afnemen waardoor wijkgericht werken een steeds bescheidener rol kan gaan spelen. Wijkgericht werken dreigt dan van de agenda te raken. Anderzijds kan het leiden tot nog meer bureaucratie. Rondom het wijkgericht werken moet immers een nieuwe bureaucratie worden opgebouwd om tegenwicht te bieden aan de sectorale werkwijze. Idealiter zou de bureaucratie in het sectoraal werken worden verminderd onder invloed van wijkgericht werken, maar de praktijk is weerbarstiger.

De kwetsbaarheid van wijkgericht werken wordt bovendien versterkt door de afrekencultuur waarin wijkgericht werken en professionals zich bevinden. De resultaten van wijkgericht werken laten zich moeilijk vastleggen en de ervaren meerwaarde laat zich daardoor nauwelijks ondersteunen door objectievere gegevens. Veel gemeenten en sectoren beschikken wel over procesbeschrijvingen – over hoe het wijkgericht werken zich binnen hun grenzen of sector heeft ontwikkeld en hoe de betrokkenen dat hebben ervaren – maar wat de resultaten zijn van wijkgericht werken blijkt moeilijk meetbaar. Dit maakt het wijkgericht werken kwetsbaar. Met name wanneer er politiek gevoelige kwesties spelen of projecten op een hoger niveau het wijkgericht werken doorkruisen, wordt het wijkgericht werken dikwijls – tijdelijk – buitenspel gezet (De Boer, Lugtmeijer en Mier 2005). Bovendien doet verantwoordingsdrang afbreuk aan de motivatie onder professionals. Het risico ontstaat dat professionals verstrikt raken in het web van verantwoording en minder ruimte krijgen en ervaren om eigen verantwoordelijkheid te nemen voor de integrale en complexe werkelijkheid in de wijk (zie ook het advies *Bevrijdende Kaders. Sturen op verantwoordelijkheid* (RMO 2002)).

Vraag is of de kwetsbaarheid van wijkgericht werken kan worden verminderd door uitsluitend te koersen op goede regievorming en een betere organisatie van verantwoordelijkheid en zeggenschap. Minstens zo belangrijk lijkt het erop dat wijkgericht werken zijn eigen doelstellingen ontwikkelt. Wijkgericht werken faciliteert dikwijls doelstellingen die op andere terreinen zijn ontwikkeld (betere samenwerking, samenhang enzovoort). Ervaringen met wijkgericht werken leren echter dat het evengoed succes genereert voor andere sectoren (De Boer, Lugtmeijer en Mier 2005), bovendien zouden dergelijke doelstellingen wel eens een belangrijke drijfveer kunnen vormen voor professionals.

4.4 Conclusies

De afgelopen tien jaar heeft de wijk zich ontpopt als een geschikt werkgebied voor ambtenaren en professionals. Er zijn problemen te lokaliseren en het is een schaal die samenwerking in teamverband mogelijk maakt. Dat de herontdekking van de wijk vanaf de jaren negentig vooralsnog niet is gevolgd door een nieuwe golfbeweging in omgekeerde richting, is te verklaren uit de positieve ervaringen met de wijk. Lokale overheden en maatschappelijke organisaties ervaren de meerwaarde van het wijkniveau: bij het opsporen van de vraag

en de burger, bij het creëren van een werkplaats voor samenwerking en bij het aanpakken van maatschappelijke problemen die op wijkniveau diep met elkaar bleken samen te hangen.

Dat wil niet zeggen dat de relatie van professionals met de wijk automatisch goed is en hun wijkgericht werken per definitie goed verloopt. Wijkgericht werken stelt hoge eisen aan professionaliteit, organisaties en sturingsmechanismen. Aan die eisen kan niet met vaststaande methodes worden voldaan. De relatie van professionals met de wijk is procesmatig en gedijt bij brede inzichten en creatieve oplossingen. Een hang naar standaardmethodieken en meetbaarheid doet hier afbreuk aan. Tegelijkertijd zal wijkgericht werken, wil het blijven bestaan, zijn meerwaarde moeten bestendigen. In hoofdstuk vijf gaan we nader in op de consequenties van dit spanningsveld voor de inrichting van de wijk als werkterrein.

5. Inrichting van de wijk als werkterrein

In de voorgaande hoofdstukken hebben we drie relaties met de wijk geanalyseerd: bewoners en de wijk, maatschappelijke problemen en de wijk, en professionals en de wijk. In die analyse hebben we enerzijds de dwingende noodzaak van wijkgericht werken gerelativeerd. Bewoners zijn niet noodzakelijkerwijs op het wijkniveau georiënteerd, lang niet alle maatschappelijke problemen in een wijk zijn door de wijk veroorzaakt of daar oplosbaar, en wijkgericht werken stelt professionals ook voor grote uitdagingen. Anderzijds hebben we het nut van wijkgericht werken bevestigd: nagenoeg alle bewoners hebben belang bij een schone, hele en veilige wijk, onderdelen van maatschappelijke problemen kunnen prima op wijkniveau worden aangepakt (ook als ze daar niet worden veroorzaakt), en professionals kunnen er goed zicht krijgen op de oorzaken en aanpak van problemen. Op basis van deze analyse bespreken wij in dit hoofdstuk hoe de wijk als werkterrein kan worden ingericht. Waarvoor leent de wijk zich nu eigenlijk wel en waarvoor niet? En welke consequenties heeft dit voor wijkgericht werken?

5.1 De burger als wijkbewoner

In onze analyse van de relatie tussen burgers en de wijk waarin zij wonen hebben wij laten zien dat die relatie tamelijk beperkt, maar niet afwezig is. Op een schaal die vaak kleiner is dan de wijk kennen wijkbewoners elkaar doorgaans en helpen zij elkaar daar waar nodig. Het is geen hechte gemeenschap – en sommige bewoners vinden dat het best wat hechter mag – maar men weet elkaar wel te vinden en te ondersteunen indien dat nodig is. Ook is er een selecte groep burgers die zich politiek actief wil inzetten voor hun wijk, en een grotere groep wil dat ook wel doen, maar dan ad hoc en op informele ba-

sis. Voor alle burgers is een schone en veilige buurt van belang. Maar voor die groepen die vaker in de buurt verblijven (omdat zij kind zijn of fysiek minder mobiel zijn of omdat hun financiële situatie het niet toestaat om te verhuizen wanneer de situatie verslechtert), is het meer bedreigend wanneer hun buurt niet schoon en veilig is. Wat betekent deze analyse nu voor de inrichting van de wijk als werkterrein wanneer we uitgaan van het perspectief van de burger?

Participatie van de wijkbewoner in beleid

De wijk blijkt een geschikt schaalniveau te zijn om burgers te vragen te participeren in beleid. Maar de wijkbewoners die dit zullen doen, zijn niet representatief voor de bewoners in de wijk. Daarbij speelt zowel de bereidheid als het vermogen van wijkbewoners om zich in beleidsprocessen te begeven een rol. Over de bereidheid hebben we geconstateerd dat een selecte groep bewoners bereid is om zich langduriger uit te spreken over beleidsplannen. Inhoudelijk vraagt het van bewoners dat zij uit de voeten kunnen met het jargon van professionals. Het beleidsproces wordt namelijk dikwijls als uitgangspunt genomen bij participatieve beleidsvorming in de wijk. Het is *de burger betrekken bij het beleid*, veel vaker dan *het beleid betrekken bij de burger*. Sommigen noemen die laatste vorm wel de ‘derde generatie burgerparticipatie’ (na inspraak en interactieve beleidsvorming) en constateren dat die derde generatie nog in de kinderschoenen staat. Het is doorgaans nog de wijkbewoner die zich naar het beleidsproces moet voegen (Van der Heijden 2007). In de praktijk blijkt dat onder meer in uitnodigingen die in ambtelijke taal zijn geformuleerd, bijeenkomsten die veeleer vertrekken vanuit nota’s dan vanuit de leefwereld van bewoners enzovoort. Indicatief is ook dat het proces van bewonersparticipatie in de meeste gemeenten zwak omschreven is, en dan bovendien niet beredeneerd vanuit hun leefwereld, maar vanuit het beleidsproces. Dat maakt dat het te vaak voorkomt dat bewoners een relatief beperkte tijd krijgen om te reageren op beleidsnota’s en dat niet altijd duidelijk is wat de functie is van de inbreng van bewoners in dat proces. Deze selectie van wijkbewoners maakt dat wijkgericht werken een eigen elite van bewoners creëert, die functioneert als ‘proto-ambtelijke’ tegenspeler van professionals. Het zijn veelal sociaal vaardige autochtonen van middelbare leeftijd die onder hen de boventoon voeren, terwijl bijvoorbeeld jongeren en migranten er veel minder aan te pas komen.

Zolang de verwachtingen van deze vorm van inspraak reëel blijven, is dit geen probleem. De wijkbewoners die zich op deze manier laten aanspreken doen dat – in principe – graag. Stijgen de verwachtingen over de geschiktheid van de wijk als werkterrein, dan kunnen de problemen in de bewonersparticipatie de achilleshiel worden van het wijkgericht werken. Een tamelijk constante bevinding in onderzoek naar wijkgericht werken is de problematische verhouding tussen beide. Betrokken en georganiseerde bewoners zijn vaak cynisch over de overheid (hoewel wat milder gestemd over specifieke wijkambtenaren); anderzijds laten professionals en ambtenaren zich vaak laatdunkend uit over actieve bewoners, die ze wel eens aanduiden als ‘buurtburgemeesters’ en wie ze een gebrek aan representativiteit verwijten. Een overschatting van de wijk als geschikt werkterrein voor burgerparticipatie in beleid kan daarmee burgers in zekere zin tegen elkaar uitgespelen; er ontstaat een tegenstelling tussen actieve en minder actieve (of elders actieve) wijkbewoners en die laatste groep voelt zich niet altijd vertegenwoordigd door bijvoorbeeld een wijkraad.

Wijkbewoners die zorgen voor elkaar en hun leefomgeving

Professionals streven in het wijkgericht werken niet alleen participatie in beleid na, maar ambiëren ook dat bewoners zelf initiatief nemen om zorg te dragen voor elkaar en hun leefomgeving. De geschiktheid van het schaalniveau van de wijk is hier, net als bij bewoners die participeren in beleid, beperkt. De meeste bewoners willen zich best inzetten voor hun wijk, maar overwegend op ad-hocbasis en met bescheiden doelstellingen. Ze organiseren een keer een barbecue, zamelen geld in voor een goed doel of knappen de speeltuin op. Slechts een kleine groep bewoners zet zich meer structureel in voor de verbetering van de leefbaarheid in hun wijk. Zij organiseren bijvoorbeeld in samenwerking met de politie buurtpreventieteams die op geregelde tijden in de wijk surveilleren of onderhouden het groen in publieke ruimten.

Ook hier is het van belang dat de verwachtingen over de binding van bewoners met elkaar en de wijk reëel blijven. Tegelijkertijd kan het zijn dat er nog rek in deze binding zit, zo veronderstelt een initiatief als ‘gemeenschapszorg’ van het Samen Zorgen Buro (zie kader). Die mogelijkheid dient nader te worden verkend.

Gemeenschapszorg

Gemeenschapszorg is zorg die gegeven wordt door 'gewone mensen'. Deze zorg heeft eeuwenlang bestaan als 'nabuurplicht' en is door maatschappelijke verschijnselen zoals professionalisering en individualisering in het gedrang gekomen. Het Samen Zorgen Buro wil deze zorg weer activeren en mogelijk maken.

Kenmerkend voor gemeenschapszorg is dat mensen initiatief en verantwoordelijkheid in de (zieken)zorg nemen en die zorg ook willen dragen. Om gemeenschapszorg aan te spreken, ontwikkelt het Buro een 'Samen Zorgen Huis', een kleinschalige woonzorgvoorziening/ziekenboeg in de wijk. Een mix van vrijwilligers woonachtig in de buurt en professionals biedt de zorg: zelfzorg, mantelzorg, beroepsmatige en gemeenschapszorg worden met elkaar verbonden. Het systeem van zorg en hulp wordt opgebouwd vanuit de patiënt als mens en als natuurlijk onderdeel van een sociaal systeem.

Er liggen drie grote uitdagingen voor het project:

- Gewone mensen, de gemeenschap, de buurt moeten de zorg aangaan. Zij moeten worden uitgenodigd om initiatief en verantwoordelijkheid te gaan nemen door te investeren in hun talenten;
- Patiëntverstikkende systemen waarin de systeemwereld van de bedrijfsvoering belangrijker is geworden dan de leefwereld van de patiënt, moeten worden doorbroken. Professionele organisaties en professionals moeten zorg weer met anderen gaan delen;
- De vrijwilliger dient erkend te worden. Om een optimaal samenspel mogelijk te maken tussen professionele krachten en vrijwilligers is een evenwaardige plaats van de vrijwilliger naast de patiënt en de professional nodig. Een evenwaardige positie van gemeenschapszorg ten opzicht van erkende professionele zorg moet worden verkregen.

Ervaringen leren dat gemeenschapszorg ondanks de afwezigheid van formele wet- en regelgeving tot stand kan komen. Belemmeringen worden ervaren in de samenwerking met professionele organisaties die weerstand bieden, tegenwerken of negeren (documentatie Buro Samen Zorgen 2009).

5.2 De aanpak van maatschappelijke problemen op het niveau van de wijk

In hoofdstuk drie bespraken wij wat maatschappelijke problemen met een wijk te maken hebben. Dat bleek niet veel te zijn voor wie een precieze invalshoek wenst te kiezen. Problemen concentreren zich in bepaalde wijken, maar noch de oorzaken, noch een aanpak ligt op het niveau van de wijk. Hanteerden we een meer rekkelijke kijk waarbij wij ook deeloplossingen, indirecte oplossingen en neveneffecten meenamen, dan bleek de wijk al een veel beter niveau van interventie te zijn. Het aanpakken van maatschappelijke problemen via wijkgericht werken vereist vanuit deze rekkelijke visie om nauwkeurig gemaakte afwegingen op lokaal niveau over wat wel en wat juist niet op wijkniveau aan te pakken. Om dat lokale maatwerk van overheidswege mogelijk te maken en te stimuleren, zal wijkgericht werken aan de volgende drie richtingen moeten voldoen.

Een brede blik op problemen en oplossingen

In het wijkgericht werken is het belangrijk dat professionals continu met een brede en gedifferentieerde blik kijken naar de problemen in wijken en van bewoners. Dat lijkt een open deur, maar deze blik wordt ingeperkt door een aanpak op wijkniveau van boven af te verplichten.

Wijkgericht werken heeft in eerste instantie vooral vorm gekregen vanuit een fysieke invalshoek. Voor beheer van de openbare ruimte en buurtveiligheid is de afgelopen jaren een min of meer passend instrumentarium op wijkniveau ontwikkeld. Dat succes vormde voor professionals reden om ook sociale doelen wijkgericht te willen verwezenlijken. Er zijn immers geen dwingende redenen om zulke problemen niet op het wijkniveau aan te pakken.

De plaats voor het sociale in het wijkgericht werken is echter nog beperkt. Niet alleen in omvang blijft zij achter bij de fysieke pijler (De Boer en Lugtmeijer 2009), ook de inhoudelijke uitwerking is tamelijk eenzijdig. Binnen de sociale pijler wordt doorgaans gewezen op het belang van ontmoeting en binding (Argioli et al. 2008). Termen als 'contact', 'betrokken zijn', 'sociale samenhang', 'participatie' en 'ontmoeting' staan daarbij centraal. Deze focus is logisch, omdat op het niveau van de wijk de contacten tussen bewoners van belang zijn: tussen die bewoners treden spanningen op (denk aan hangjongeren, segregatie) en bewoners geven aan dit belangrijk te vinden (het beïnvloedt onder

meer hun gevoel van veiligheid), en het is ook iets dat hen bindt aan de omgeving waarin zij wonen. Maar voor professionals is het belangrijk dat zij naast aandacht voor sociale netwerken ook aandacht hebben voor andere elementen in maatschappelijke problemen. Psychiatrische patiënten hebben immers ook behoefte aan behandeling en medicijnen, jeugddelinquenten worstelen mogelijk ook met schulden en bij schooluitval kan ook de kwaliteit van het onderwijs een rol spelen.

Het vermogen van professionals om oplossingen vorm te geven voor de problemen die zij signaleren in de wijk - oplossingen die liggen op het juiste schaalniveau en die gericht zijn op de verschillende aspecten van de problematiek in onderlinge samenhang - wordt momenteel belemmerd door verplichtingen en stimulansen vanuit de rijksoverheid om a priori wijkgericht te werken. Zo is in het eerste prestatieveld van de Wmo sprake van “het bevorderen van de sociale samenhang in en leefbaarheid van dorpen, wijken en buurten”. Door hier niet te spreken van ‘steden’ of ‘gemeenten’ kiest de wetgever dus nadrukkelijk voor het lagere schaalniveau. Ook in eerdere operaties, zoals de sociale vernieuwing, het grotestedenbeleid en ‘Onze Buurt aan Zet’, was sprake van een druk op gemeenten om op wijkniveau te gaan werken. Dit topdown-stimuleren van wijkgericht werken is niet onproblematisch en lijkt met de krachtwijkenaanpak nog aan kracht te hebben gewonnen. De vraag wanneer wijkgericht werken geschikt is, lijkt zo door de rijksoverheid al beantwoord voor ze op lokaal niveau gesteld is.

Een reële kijk op sociale problematiek

Een tweede aandachtspunt bij het inrichten van de wijk als werkterrein voor het oplossen van maatschappelijke problemen is, dat de kijk op de problematiek reëel blijft. Als we weten dat sociale problemen hardnekkig en veranderlijk zijn ondanks de vele beleidsinterventies (Arentsen en Trommel 2005), is het irrealistisch om te verwachten dat wijkgericht werken de ultieme remedie is. Een intensieve inzet van middelen, zoals nu in de krachtwijkenaanpak gebeurt, is een mogelijke oplossingsrichting, maar alle heil kunnen we er niet van verwachten. De kans dat wijkgericht werken effect sorteert wordt nog kleiner als de lange adem die nodig is om maatschappelijke veranderingen te realiseren wordt doorbroken door het invoeren van nieuw beleid voordat veranderingen wezenlijk zijn doorgevoerd. Dan ontstaat er niet alleen bestuurlijke drukte maar tevens een stapeling van beleid en programma's die de aandacht afleiden van de maatschappelijke problemen waarom het begonnen was.

Ook in een stedelijk perspectief bestaat er geen ultieme remedie tegen maatschappelijke problemen, maar dit perspectief is wel degelijk van belang voor het wijkgericht werken. Het laat bijvoorbeeld zien dat een wijkgerichte aanpak van maatschappelijke problemen enerzijds leidt tot verdunning (en daarmee mogelijk tot oplossingen in een gebied), maar anderzijds ook tot een waterbedeffect (de problemen duiken elders of in een andere vorm weer op). Een stedelijk perspectief kan bovendien ook andere oplossingsrichtingen in beeld brengen, zo toont het advies *Stad en Wijk Verweven* van de VROM-raad (2009a).

Leg verantwoordelijkheden niet (uitsluitend) bij bewoners

In het wijkgericht werken is het tot slot irrealistisch te verwachten dat bewoners wél weten hoe maatschappelijke problemen het beste kunnen worden opgelost. Bewoners kunnen problemen agenderen, deel uitmaken van de oplossing, soms zelfs een deel van de oplossing aandragen, maar het is niet realistisch te verwachten dat zij zichzelf als het ware ‘aan de haren uit het moeras’ trekken. De verantwoordelijkheid voor het oplossen van maatschappelijke problemen hoort daarom grotendeels niet bij hen te liggen.

5.3 Professionals aan het werk in de wijk

De relatie die professionals (gezamenlijk) met de wijk opbouwen is zeer divers en flexibel. De precieze relatie die zij hebben met de wijk is afhankelijk van de belangen, doelstellingen, ontwikkelingen enzovoort van de moederorganisatie en ook van hun (gezamenlijke) kennis en vaardigheden, de organisatorische inbedding en sturingsmechanismen (Hartman en Tops 2005). Wanneer het wijkgericht werken ten opzichte van het sectoraal werken niet goed wordt vormgegeven, loopt het een risico te verzanden in beleidsaccumulatie en verantwoordingsdruk, met als consequentie dat professionals en bewoners in plaats van steeds meer verantwoordelijkheid te dragen voor hun leefomgeving, beleidsafhankelijk worden en gedemotiveerd raken. Wat betekenen deze inzichten voor de inrichting van het werkterrein?

Versterken en borgen van professionaliteit

Het is belangrijk om te investeren in de professionals die werkzaam zijn in de wijk. Zij weten in hun interactie met burgers nooit precies wat ze zullen aantreffen of kunnen verwachten en wat precies de goede aanpak is. Ter plaatse moeten zij op basis van hun ervaringen, intuïtie en improvisatievermogen aansluiten bij de leefwereld van de burger en oplossingen creëren voor de

problematiek in zijn geheel. Enerzijds is het daarom belangrijk om de meest ervaren seniormedewerkers werkzaam te laten zijn in de wijk. Anderzijds dienen ook hun kennis en vaardigheden te worden onderhouden en dienen jongere, minder ervaren professionals te worden opgeleid voor het werk in de wijken. Professionalisering langs nieuwe lijnen is daarom wenselijk, niet vanuit de verschillende disciplines, maar vanuit de integrale wijkwerkelijkheid. Verschillende scholen voor sociale beroepen experimenteren momenteel met opleidingen voor sociaal of wijkmanagement. De provincies Gelderland en Noord-Holland zijn recentelijk gestart met leergangen wijkgericht werken voor gemeentelijke ambtenaren.

Permanente dubbele sturing

Professionals in de wijk staan voor de uitermate complexe opgave eerst de werkelijkheid te ontrafelen en die daarna pas te organiseren. Om hen hierbij te ondersteunen is het belangrijk dat het spanningsveld tussen sectoraal en wijkgericht werken goed wordt georganiseerd. De noodzakelijkerwijs samenhangende en verwarrende wijkwerkelijkheid staat immers op gespannen voet met de cleane, sectorale vakkennis van hand- en wetboeken. Voor professionals in 'de frontlinie' worden regels, rituelen en protocollen in de moederorganisatie minder belangrijk, terwijl die van het wijkgericht samenwerken in bijvoorbeeld een wijkteam aan invloed winnen. Dit combineren van beleidssturing en frontlijnsturing is geen eenmalige exercitie, geen spanning die weg te organiseren is, maar een spanning die continu op een effectieve manier moet worden georganiseerd (Hartman en Tops 2005; Molenaar 2007).

In de gemeentelijke organisaties zelf is het wijkgericht werken zich steviger en 'hoger' aan het nestelen, maar is ook nog sprake van hardnekkige tegenstellingen tussen enerzijds sectoraal en anderzijds wijkgericht werken (De Boer en Lugtmeijer 2009). Deze hardnekkige tegenstelling kan ertoe leiden dat professionals in de wijk los komen te staan van de moederorganisatie. Professionals verzamelen informatie en wisselen die in de wijk uit, maar de koppeling naar politieke ambities en beleidskaders blijft uit. De uitvoering van het werk blijft op deze wijze sterk georganiseerd vanuit een beleidsperspectief; bestaande taakverdelingen en routines domineren het werk. Hartman en Tops (2005) spreken in dit verband van 'pseudo-frontlijnteams'.

Idealiter zou de spanning tussen sectoraal en wijkgericht werken zodanig vormgegeven zijn door organisaties dat professionals ruimte hebben om 'ac-

tie te ondernemen'. Professionals schuiven niet door naar andere afdelingen, maar handelen direct af en houden zelf toezicht op de afhandeling. Op die manier worden de teams spin in het web van een organisatie en kunnen de administratie en organisatorische ondersteuning van de professionals afgestemd worden op hun werk en daarmee op de complexe werkelijkheid van de problemen in de wijken (Hartman en Tops 2005).

Wijkgericht werken inhoudelijk versterken

De motivatie en ruimte van professionals om wijkgericht te werken kunnen gestimuleerd of juist gebroken worden door sturingsmechanismen. Het volgen van standaardmethoden en het afleggen van verantwoordelijkheid op organisatiespecifieke targets doen afbreuk aan de differentiatie en het maatwerk dat juist voor professionals de kracht van wijkgericht werken is. De effectieve aanpak van de problemen die zij in de wijk tegenkomen, wordt hierdoor uiteindelijk in hun werk minder belangrijk. Om van boven af de gewenste kwaliteit in de uitvoering van professionals te realiseren, is contextuele afstemming van het sturingsmechanisme noodzakelijk. Allerlei sturingsmechanismen kunnen worden afgestemd op het wijkgericht werken zonder dat zij leiden tot blauwdrukken. Een juiste keuze van sturingsmechanismen, en ook het indien nodig bijstellen van die keuze, staat of valt daardoor met een duidelijke en richtinggevende visie op het wijkgericht werken van professionals en de problemen waarmee zij zich geconfronteerd zien.

Buurtzorg, een landelijke netwerkorganisatie die thuiszorg levert, heeft haar werk langs bovengenoemde drie lijnen vormgegeven, zo blijkt uit de volgende illustratie:

Buurtzorg: klein binnen groot

Buurtzorg is een nieuwe, snelgroeiende landelijke netwerkorganisatie die thuiszorg levert. De stichting is in 2006 opgericht als reactie op de schaalvergroting in de thuiszorg en de opkomst van de zogenaamde stopwatchzorg waarin het afgeven van een indicatie de overhand neemt boven het oplossen van problemen.

Buurtzorg gaat uit van een proces van interactie tussen zorgvrager en zorgverlener die beantwoordt aan de vraag. Daarom zijn er bij hen kleine teams van maximaal twaalf medewerkers die zo'n veertig á vijftig cliënten hebben. Ze bieden thuiszorg aan cliën-

ten in een bepaalde buurt of wijk. In die wijk onderhouden zij intensief contact met de huisarts en proberen ze ook netwerken aan te boren om zorg te leveren die niet tot hun taak behoort: het maken van een wandelingetje met een eenzame mevrouw kan bijvoorbeeld door een vrijwilliger in de buurt worden gedaan.

De medewerkers zijn generalisten. Zij verzorgen het proces van intake tot het moment dat de vraag van de cliënt beantwoord is (uit zorg). Het zijn goed opgeleide professionals (hbo/mbo) die over een breed spectrum aan kennis en vaardigheden beschikken. Veel van hen hebben veel werkervaring en de manier van werken doet denken aan de oude kruiswerkinstellingen. Ze bepalen zelf hoe ze hun werk vormgeven, voelen zich verantwoordelijk, zijn enthousiast en vinden dat ze de cliënt de zorg kunnen leveren die hij nodig heeft.

Een duidelijke visie op zorg, ondersteunende regelgeving en verantwoording, passende organisatieconcepten en ruimte voor professionals staan centraal in de landelijke organisatie. Zo zijn zij een kleinschalig alternatief in de thuiszorg met een hoge kwaliteit.

Cliënten, mantelzorgers, huisartsen en medewerkers zijn enthousiast. Cliënten geven hun Buurtzorg als rapportcijfer een 8 ½, het hoogste cijfer vergeleken met 307 andere thuiszorginstellingen. Buurtzorg springt er positief uit wat betreft de telefonische bereikbaarheid, de professionaliteit en veiligheid van de zorg, en de beschikbaarheid van personeel. (de Volkskrant 2008; Veer et al. 2008; Veer et al. 2009; Blok 2009)

5.4 Conclusies

Wijkgericht werken is een middel, dat net als andere middelen soms wel en soms niet werkt. Het is geen panacee of Haarlemmerolie tegen alle maatschappelijke problemen. Door de successen die in het verleden met het middel zijn behaald en door de noodzaak om in specifieke wijken gecumuleerde problemen gericht aan te pakken, dreigt wijkgericht werken gebukt te gaan onder te hoge verwachtingen, soms op lokaal niveau, vaak ook op rijksniveau.

Onder voorwaarden is wijkgericht werken een bruikbaar instrument om op een laag territoriaal niveau effectief en samen met bewoners problemen aan te pakken. Ten eerste is een stedelijk (of hoger) perspectief bij de nationale

overheid randvoorwaardelijk voor wijkgericht werken. Het generieke wijkgericht werken van gemeenten en maatschappelijke organisaties kan alleen succesvol zijn als zij niet verplicht worden om op wijkniveau te werken. Ten tweede is een reële kijk op de rol van bewoners in het wijkgericht werken noodzakelijk. Verwachtingen van de agenderende rol en het zelfoplossend vermogen van burgers dienen niet te laag te zijn, maar deze rol en dit vermogen *van burgers als wijkbewoners* dienen zeker ook niet te hoog te worden ingeschat. Ten derde en tot slot is het benutten van wijkgericht werken niet louter een kwestie van meer nadruk leggen op de waarde van dit instrument. Het wijkgericht werken kan juist baat hebben bij het wegnemen van belemmeringen die liggen in de spanning tussen wijkgericht en sectoraal werken en het stimuleren van competenties onder professionals waarmee zij kunnen reflecteren op de inhoud en grenzen van het wijkgericht werken.

6. Aanbevelingen

Wijkgericht werken is populair. Niet alleen staat het volop in de belangstelling door de ‘krachtwijkenaanpak’ van voormalig minister Vogelaar, maar het is juist ook een instrument waarmee vele, zo niet alle gemeenten in Nederland werken. Die populariteit is niet altijd zo groot geweest. De aandacht voor wijkgericht werken laat zich kenmerken door een slingerbeweging: dan is het weer populair, dan wordt er sceptisch tegen geageerd. Wijkgericht werken lijkt betrekkelijk weinig zorgvuldig te worden ingezet. Bij tijd en wijle gaat het ten onder aan hoge verwachtingen om vervolgens weer als bruikbaar instrument te worden opgepakt.

In dit advies stond de vraag centraal: “Hoe kunnen de verwachtingen van wijkgericht werken in overeenstemming worden gebracht met de feitelijke mogelijkheden ervan?” Verwachtingen ten aanzien van wijkgericht werken liggen op het terrein van meer vraaggestuurd beleid, op beter oplossen van maatschappelijke problemen en een integrale aanpak door professionals en burgers. De Raad streeft ernaar met dit advies een afwegingenkader aan te reiken waarmee betrokkenen een zorgvuldige afweging kunnen maken over het inzetten of juist achterwege laten van wijkgericht werken.

De analyse in dit advies laat zien dat wijkgericht werken niet een instrument is dat werkt bij gratie van een duidelijk afwegingenkader. Burgers hebben wel een relatie tot hun wijk, maar hoe die relatie er precies uitziet is zeer verschillend. Ook is er een relatie tussen maatschappelijke problemen en de wijk, maar die relatie is niet heel precies te duiden. En ook de relatie van professionals met de wijk is tamelijk flexibel. Flexibiliteit, diversiteit en creativiteit horen – bij een juiste inzet – bij het instrument wijkgericht werken. Dit betekent

dat de Raad niet een afwegingenkader biedt in de zin van 'doe dit wel, en dat juist niet op het niveau van de wijk'. Het afwegingenkader bestaat uit adviezen over hoe het terrein van wijkgericht werken zo vorm te geven dat de juiste afwegingen, toegespitst op de lokale situatie kunnen worden gemaakt.

6.1 Gericht werken: doen

Het wijkgericht werken leent zich goed voor het verwerven van inzicht in de specifieke problemen die spelen onder bewoners en in wijken. Met alleen die kennis kunnen professionals het wijkgericht werken echter nog niet ten volle benutten. Zij dienen ook inzicht te ontwikkelen in hoe de problemen het beste kunnen worden opgelost. Dat inzicht kan alleen ontstaan als de professionals reflecteren op het bestaande beleid en lacunes daarin kunnen identificeren en wanneer zij de aanpak ook op andere schaalniveaus dan de wijk kunnen aanvangen. Het gaat om *gericht* werken, niet per se om *wijkgericht* werken.

Dit gericht werken kan op een drietal wijzen gestimuleerd worden:

- a. Investeer als maatschappelijk middenveld en lokale overheid in het vak van wijkcoördinator, wijkprofessional enzovoort. Die gemeenten die te klein zijn voor een dergelijke impuls zouden de samenwerking met elkaar kunnen zoeken om bijvoorbeeld opleidingen, coaching en intervisie te organiseren.
- b. Waarborg als overheid en als maatschappelijke organisaties dat de aanpak van maatschappelijke problemen gebaseerd is op een analyse met speciale aandacht voor de vraag wat het optimale niveau van aanpak is. Veel (deel)problemen zijn op wijkniveau aan te pakken, maar er zijn meer mogelijkheden. Betrek bij de aanpak van (de concentratie van) maatschappelijke problemen als overheid altijd bovenwijkse dimensies: van stedelijk en regionaal tot nationaal, Europees en zelfs mondiaal – om wijken staan geen muren en dat geldt zeker voor de (multi-etnische) probleemwijken. Maatschappelijke organisaties dienen eveneens te schakelen tussen schaalniveaus en ook tussen wijkgericht werken en de moederorganisatie.
- c. Stimuleer als overheid en als maatschappelijke organisaties dat professionals verantwoordelijkheid (kunnen) dragen voor hun werk. Het ne-

men van verantwoordelijkheid wordt gestimuleerd door een duidelijke richting en overtuigende doelstellingen en juist niet door monitoren, controle en verantwoording. Formuleer die doelstellingen op basis van de kernwaarden van wijkgericht werken: netwerken, creativiteit en daadkracht.

6.2 Wijkgericht werken dient geen verplichting te zijn

Wijkgericht werken is een goede tegenhanger van sectoraal werken, maar ver- en ontkokering zijn twee kanten van dezelfde medaille (RMO 2008). Wijkgericht werken kan net als sectoraal werken leiden tot bureaucratie en bestuurlijke drukte. Beleidsaccumulatie en verantwoordingsdrang doen afbreuk aan de meerwaarde van wijkgericht werken. Wijkgericht werken behoort niet een verplichting te zijn.

- a. Voorkom dat de vraag van bewoners a priori in een wijkmal wordt geplaatst. Bied hen de mogelijkheid om zich te uiten zonder zich te moeten schikken naar een bestuurlijk construct zoals 'de wijk' dat voor het merendeel van hen is. Spreek burgers aan als burgers en erken dat ze hun leven op verschillende schalen organiseren; niet alle burgers zijn wijkbewoners. Om geen wijkmal op te leggen, is het van belang dat de nationale overheid inhoudelijke doelstellingen loskoppelt van wijkgericht werken.
- b. Waardeer en honoreer het wanneer lokale overheden, maatschappelijke organisaties en bewoners op duurzame wijze problemen in wijken voorkomen, signaleren, agenderen en aanpakken, maar intervenueer er als rijksoverheid zo weinig mogelijk in. Maak van generiek wijkgericht werken geen blauwdruk en zorg er als nationale overheid ook nadrukkelijk voor dat specifiek wijkgericht werken (de krachtwijkenaanpak) het generieke wijkgericht werken niet in de weg komt te zitten. De krachtwijkenaanpak kan het generieke wijkgericht werken verstoren door hoge verwachtingen over bewonersinitiatief te wekken, door bestuurlijke drukte en stapeling van projecten, en door nadruk te leggen op monitors en resultaten.
- c. Vermijd als nationale overheid, lokale overheid en maatschappelijke organisaties de suggestie dat complexe maatschappelijke problemen

door wijkgericht werken goed oplosbaar zouden zijn. Veel maatschappelijke problemen zijn uitermate hardnekkig. Taalgebruik dat de suggestie wekt dat de problemen met wijkgericht werken oplosbaar zijn alsook algemeen geformuleerde doelstellingen zoals 'de sociale cohesie verbeteren' kunnen er toe leiden dat het wijkgericht werken a-priori – voordat de vraag wat het juiste interventie niveau is gesteld en beantwoord – wordt ingezet.

6.3 Wijkgericht werken stimuleren: oplettendheid geboden

Wijkgericht werken heeft evidente voordelen en de tijdsgeest om wijkgericht werken te stimuleren is gunstig. Er is vertrouwen bij sectoren en lokale overheid in wijkgericht werken, en de landelijke opinie over wijkgericht werken is positief. Toch vraagt het stimuleren van wijkgericht werken om behoedzaamheid. Het dient niet te worden ingevoerd zonder de sectorale werkwijze te bevragen op zijn bruikbaarheid en waarnodig te reorganiseren. Een dubbele sturing – op zowel wijkgericht als sectoraal werken – is nodig om te voorkomen dat het wijkgericht werken te zwaar wordt of juist onvoldoende tot zijn recht kan komen. Lokale overheden en maatschappelijke organisaties dienen een evenwicht te vinden tussen een sectorale en wijkgerichte aanpak en zij kunnen bewoners (deels) als wijkbewoners aanspreken, maar moeten ervoor waken dat bewoners paraprofessionele tegenspelers worden.

De Raad legt bij het stimuleren van wijkgericht werken vanuit zijn eigen achtergrond vooral de nadruk op sociale aspecten. In relatie tot bewonersparticipatie beveelt de Raad het volgende aan:

- a. De representativiteit van formele bewonersparticipatie via wijkraden is altijd beperkt. Zij is door de koppeling aan het professionele beleidsproces een voorspelbare spiegeling van dat beleidsproces en representeert slechts een deel van de bewoners. De lokale overheid dient zich te bezinnen op de zin en onzin van deze vorm van bewonersparticipatie, met name wanneer de inbreng van veel en diverse bewoners gewenst is.
- b. Voor professionals in de wijk (ambtenaren en medewerkers van maatschappelijke organisaties) is het de uitdaging om permanent en met grote inzet nieuwe vormen van oriëntatie op de vraag en de capacitei-

ten van wijkbewoners te ontwikkelen. Die vormen van oriëntatie kunnen passief zijn (bijvoorbeeld marktonderzoek), maar ook actief (denk aan bewonersbudgetten, vormen van zelfbeheer, 'wijkbedrijven' en de eerder door de WRR voorgestelde 'buurtrechten'). Er zijn meer mogelijkheden op allerlei niveaus: groepen 8 van basisscholen die buurtreportages maken, digitale buurtpanels enzovoort. Professionals kunnen hun creativiteit op dit vlak stimuleren door kennis te nemen van initiatieven in andere wijken en gemeenten. Niet om die initiatieven als blauwdruk te kopiëren, maar om af te tasten welke elementen mogelijk ook in hun wijk verrassende inzichten opleveren.

In relatie tot de professionals die werkzaam zijn in de wijk doet de Raad de volgende aanbevelingen:

- c. Zet als lokale overheid en als maatschappelijke organisaties de kwaliteit, netwerken en creativiteit van de professionals die werkzaam zijn in de wijk centraal. Deze kwaliteit, netwerken en creativiteit zijn de drijvende kracht van het wijkgericht werken. Geef als lokale overheid en maatschappelijk organisaties vertrouwen aan de professionals en voorkom dat hun vermogens verloren gaan onder hoge werkdruk en te weinig tijd, doordat zij als eenpitters opereren in de wijk (wat vaak gebeurt bij ambtenaren die werkzaam zijn in de wijk) of juist hun authenticiteit verliezen in grote teams (wat een probleem is dat meer speelt in maatschappelijke organisaties), of door een hoog personeelsverloop.
- d. Stimuleer als lokale overheid en als maatschappelijk organisaties dat professionals in de wijk schakelen tussen de verschillende aspecten van de problemen waarmee zij worden geconfronteerd en dat ze verbindingen leggen met andere actoren (professionals en burgers) die bij de problemen betrokken zijn. Waak daarbij voor het ontstaan van nieuwe vormen van afhankelijkheid tussen professional en bewoner. De relaties die de professional opbouwt dienen primair gericht te zijn op het in hun kracht zetten van bewoners. Zaken dienen niet onnodig te worden opgenomen. De lokale overheid en maatschappelijke organisaties kunnen de professional hierin ondersteunen door hun binding met de wijk flexibel te houden. Een vast professioneel wijkteam of een wijkkantoor is bijvoorbeeld niet altijd nodig; ook een netwerk van goede contacten kan effectief zijn. Daag professionals uit om wijkgericht

werken goed te benutten door een zekere mate van concurrentie op kwaliteit en overlap in taakgebieden te organiseren (zie ook het RMO-advies *De ontkokering voorbij* (2008a)). Ook een wisseling van wijk kan zo nu en dan stimulerend werken.

- e. Hoewel wijkgericht werken populair is, maakt de tijdgeest van 'afrekenen' wijkgericht werken kwetsbaar. Het gevaar dreigt dat de bureaucratie toeneemt. Monitoren en evaluatieprocessen die gepaard gaan met vergelijkbaarheid, uniformiteit en rapportages op detailniveau kunnen maken dat er meer papier verplaatst wordt dan dat er mensen uitvoerend in de wijk bezig zijn. Gezocht moet worden naar meer diversiteit in verantwoording: niet alleen verticaal (naar de opdrachtgever) maar ook horizontaal (naar bewoners) en niet alleen kwantitatief ('tellen'), maar ook kwalitatief ('vertellen'). De lokale overheid en maatschappelijke organisaties moeten bewaken dat het verbeteren van de uitvoering centraal staat bij het wijkgericht werken.

Literatuur

- Arentsen, M. en W. Trommel (2005). *Moderniteit en overheidsbeleid. Hardnekkige beleidsproblemen en hun oorzaken*. Bussem: Coutinho.
- Argioli, R. et al. (2008). *Bloei en verval van vroeg-naoorlogse wijken*. Den Haag: Nicis Instituut.
- Bergeijk, E., van et al. (2008). *Helpt herstructurering? Effecten van stedelijke herstructurering*. Delft: Eburon.
- Blok, J. de (2009). Presentatie RVZ. *Naar een mooie blauwe deken*.
- Blokland-Potters, T.V. (1998). *Wat stadsbewoners bindt : Sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Blokland, T. (2000). Politiek als curiositeit. Over milieu, dominantie en politieke participatie. In F. Hendriks en P. Tops (Red.) *Stad in spagaat. Institutionele innovatie in het stadsbestuur* (pp. 81-96). Assen: Van Gorcum.
- Blokland, T. (2008). *Oog voor elkaar. Veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Boer, N. de et al. (2008). *Wijkgericht werken in Noord-Holland*. Amsterdam: DSP.
- Boer, N. de en M. Peltenburg (2003). Wijk aanpak verdient wetenschappelijke onderbouwing. *Tijdschrift voor de sociale sector*, 57(6), 24-29.
- Boer, N. de en E. Lugtmeijer (2009). De wijkmachinerie: repareren of herontwerpen. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 18(1), 44-59.
- Boer, N. de, E. Lugtmeijer en P. Mier (2006). *Wijkgericht werken in Gelderland : Over keukens, tango's, scharnieren, blauwe ogen, supporters en blauwspoelingen*. Amsterdam: DSP.
- Boer, N. de, E. Lugtmeijer en P. Mier (2005). *Wijkgericht werken vergeleken*. Amsterdam: DSP.
- Buro Samen Zorgen (2009): <http://mv.cda.nl/Portals/253/docs/Weert%20Samen%20Zorgen%20Buro.pdf> en <http://www.samenzorgenburo.nl/index.php>.

- Diepenmaat, E. (2007). Op de huid van de buurt. *Vitale Stad*, (feb) 6-7.
- Dijken, K. van en C. Geerdes (2008). *Bevindingen Wijkactieplannen Krachtwijken. 1^e tussenrapportage januari 2008*. Den Haag: NICIS.
- Dozy, M.C. (2008). *Het is altijd het beroep van de toekomst geweest : de beroepsontwikkeling van het opbouwwerk*. Amsterdam: Walburg Pers.
- DSP (2008). *De waarde van de wijk. Perspectieven en verwachtingen van bewoners, gemeenten en professionals op de wijk*. Studie uitgevoerd in opdracht van de RMO. Te downloaden op www.adviesorgaan-rmo.nl
- Duyvendak, J.W. en C.J.M Schuyt (2000). De wijkaanpak en de problemen in het grotestedenbeleid. In F. Hendriks en P. Tops (Red.) *Stad in spagaat. Institutionele innovatie in het stadsbestuur* (pp. 151-162). Assen: Van Gorcum.
- Engbersen, G., E. Snel en A. Weltevreden (2005). *Sociale hervorming in Amsterdam en Rotterdam, Eén verhaal over twee wijken*. WRR-verkenning Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Engbersen, G., E. Snel en J. de Boom (2007). *De Adoptie van wijken. Een evaluatie van 'Nieuwe Coalities voor de Wijk'*. Rotterdam: Erasmus Universiteit/ RISBO Contractresearch BV.
- Gent, W. van, S. Musterd en W. Ostendorf (2007). Van probleemwijk naar prachtwijk ; over de problemen van een wijkgerichte aanpak. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 13(4), 44-50.
- Gesthuizen, M. (2006). Determinanten van armoede: macro-economische omstandigheden, huishoudenskenmerken, gemeente en de buurt. *Mens en Maatschappij*, 82(4), 309-331.
- Graaf, P., van der en J.W. Duyvendak (2005). *Emmen revisited: de koersresultaten van vijf jaar integrale wijkvernieuwing*. Utrecht: Verwey-Jonker instituut.
- Gruijter, M. de et al. (2007). *Allochtone vrouwen doen mee! Eerste generatie allochtone vrouwen in Rotterdam en hun perspectief op activering*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Hartman, C. en P.E.W.M. Tops (2005). *Frontlijnsturing. Uitvoering op de publieke werkvloer van de stad*. Den Haag: Kenniscentrum Grote steden.
- Heijden, J. van der (2007). *Help! Een burgerinitiatief*. Den Haag: InAxis, Commissie innovatie openbaar bestuur.
- Hendriks, F. en P. Tops (2000). Stadsbestuur onder veranderingsdruk. Institutionele innovatie tussen fixatie en vernieuwing. In F. Hendriks en P. Tops (Red.) *Stad in spagaat. Institutionele innovatie in het stadsbestuur* (pp. 3-19). Assen: Van Gorcum.
- Hulst, M.J. van, T.M.F. van Wijdeven en N. Karsten (2008). *Aandacht voor bewonersparticipatie*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.

- Hurenkamp, M., J.W. Duyvendak en E. Tonkens (2006). *Wat burgers bezielt. Onderzoek naar burgerinitiatieven*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam/NICIS.
- Junger-Tas, J. et al. (2008) *Achtergronden van jeugddelinquentie en middelengebruik*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Kloosterman, R. en J. Rath (1996). 'Gangsta's Paradise in Holland?'. *Migrantenstudies*, 12 (2), 94-100.
- Lammerts, R. en R. van Wonderen (2008). *Sociale samenhang en zorg in Utrecht Zuid : bewoners aan het woord*. Wijkraadpleging Wmo 2007. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Land, M., Van der en W. van der Laan Bouma Doff (2008). Keuzevrijheid op maat voor bewoners van arme buurten. In: Ouwehand, A., et al. (Red.). *Van wijken weten. Beleid en praktijk in stedelijke vernieuwing* (pp 104-115). Amsterdam: IOS Press.
- Lengkeek, A. (red) (2007). *Stedelijkheid als rendement : privaat initiatief voor publieke ruimte*. Haarlem/Rotterdam: Trancity.
- Lupi, T. (2005). *Buurtbinding. Van veenkolonie tot VINEX-Wijk*. Amsterdam: Aksant.
- Meegdes, R. (2004). *Medewerking vakambtenaren achilleshiel wijkgericht werken*. Rijswijk: Leeuwendaal.
- Meijer, R.F. et al. (2003). *Geregistreerde drugcriminaliteit in cijfers: Achtergrondstudie bij het Justitieonderdeel van de Nationale Drugmonitor; Jaarbericht 2002*. Den Haag: WODC/KLPD, 2003
- Molenaar, E. (2007). *Dynamiek in de wijk : de kracht van frontlijnsturing in het wijkgericht werken*. Purmerend : PRIMO nh.
- Musterd, S. en A. Goethals (1999). Inleiding. In S. Musterd en A. Goethals (red) *De invloed van de buurt* (pp 2-7). Amsterdam: Siswo.
- Musterd, S., R. Deurloo en W. Ostendorf (1999). Het omgevingseffect, de problematiek van het vaststellen van 'getto-effecten'. In S. Musterd en A. Goethals (Red.). *De invloed van de buurt* (pp. 13-23). Amsterdam: Siswo.
- Musterd, S. en W. Ostendorf (2000). Segregatie, concentratie en beleid. In R. van Kempen, et al. (Red.) *Segregatie en concentratie in Nederlandse steden: mogelijke effecten en mogelijk beleid* (pp. 35-48). Assen: Van Gorcum.
- Musterd, S., W. Ostendorf en S. de Vos (2003). Neighbourhood Effects and Social Mobility: A Longitudinal Analysis. *Housing Studies*, 18(6), 877-892.
- Naayer, H. en B. Bieleman (2005). *Criminaliteit en overlast rond drugsgebruik en drugsmarkten*. Groningen-Rotterdam: INTRAVAL. Bureau voor onderzoek en advies.

- Nio, I., A. Reijndorp en W. Veldhuis (2008). *Atlas Westelijke Tuinsteden Amsterdam : de geplande en geleefde stad*. Haarlem/Den Haag: Trancity.
- Pinkster, F.M. (2008). *De sociale betekenis van de buurt. Een onderzoek naar de relatie tussen het wonen in een arme wijk en sociale mobiliteit*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Reijndorp, A. et al. (1998). *Buitenvijk. Stedelijkheid op afstand*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Reijndorp, A. (2004). *Stadswijk: Stedenbouw en dagelijks leven*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Rekenkamer (2008). *Krachtwijken. Monitoring en verantwoording van het beleid*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- RMO (2002). *Bevrijdende kaders : sturen op verantwoordelijkheid*. Den Haag: RMO
- RMO (2004). *Sociale Veiligheid Organiseren*. Den Haag: RMO.
- RMO (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar : een advies over verbinden*. Den Haag: RMO.
- RMO (2008a). *De ontkokering voorbij : slim organiseren voor meer regelruimte*. Den Haag: RMO.
- RMO (2008b). *Tussen flaneren en schofferen : een constructieve aanpak van het fenomeen hangjongeren*. Den Haag: RMO.
- RMO (2008c). *Versterken van de village: preadvies over gezinnen en hun sociale omgeving*. Den Haag: RMO.
- Rooijen, M. van (2008). Ingrijpen achter de voordeur. *Jeugd en Co*, (2)6, 6-10.
- Rijksbegroting (2009). *Begrotingsvoorstel & behandeling, Begroting XVIII Wonen, Wijken en Integratie voor het jaar 2009*.
- Sampson R.J., S.W Raudenbusch en F. Earls (1997). *Neighborhoods and Violent Crime: a multilevel study of collective efficacy*. *Science*, 277(5328), 918-924.
- SCP (2008). *Sociale Veiligheid ontsleuteld*. Den Haag : Sociaal- en Cultureel Planbureau.
- SPR (2008). *Een kwestie van Optreden : actief besturen in de wijken*. Rotterdam: SPR.
- Stuurgroep Meijerink (2008). *Nieuw arrangement overheid-woningcorporaties*. Den Haag : Stuurgroep Meijerink.
- Veer, A.J.E., et al. (2008). *Buurtzorg: nieuw en toch vertrouwd. Een onderzoek naar de ervaringen van cliënten, mantelzorgers, medewerkers en huisartsen*. Utrecht: Nivel.
- Veer, A.J.E., et al. (2009). *Ervaringen van Buurtzorgcliënten in landelijk perspectief. Addendum bij het rapport "buurtzorg: nieuw en toch vertrouwd"*. Utrecht: Nivel.

- Veerman, J.M., J.M.A.M. Janssens en J.W. Delicat (2004). *Opvoeden in onmacht, of...? Een meta-analyse van 17 methodieken voor intensieve pedagogische thuishulp bij normovertredend gedrag*. Nijmegen: ACSW/Praktikon.
- Veldhuis 2008 (2008). Gebrek aan commitment. Reconstructie van een voortijdig einde. *MO/Samenlevingsopbouw*, (27)218, 49-51.
- Völker, B. en H. Flap (2005). Gemeenschap, informele controle en collectieve kwaden in de buurt. In Völker, B. (Ed). *Burgers in de buurt. Samenleven in school, wijk en vereniging* (pp 41-70). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Volkskrant (2008). *De Comeback van de wijkzuster*. 3 April 2008, p. 2.
- Vrom (2004). *Tussen Studentenhuis en Serviceflat*. Den Haag: SDU uitgevers.
- Vrom-Raad (2006). *Stad en Stijging*. Den Haag: VROM-Raad.
- Vrom-Raad (2009a). *Stad en wijk verweven. Schakelen, verbinden en verankeren in de stad*. Den Haag: VROM-Raad.
- VROM-Raad (2009b). *Toezicht vergt afstand. Woningcorporaties hebben recht op vreemde ogen*. Den Haag: VROM-Raad.
- Willems, W. en L. Lucassen (2007). Tot besluit. De tweeslachtige stad. Economie, civil society en sociale cohesie. In: Lucassen en Willems (Eds). *De krachtige stad*. (pp 248-262). Amsterdam: Bakker.
- WRR (2005). *Vertrouwen in de buurt*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bijlagen

Bijlage 1

Adviesaanvraag

Nieuwe verbindingen op wijkniveau

Er vinden allerlei nieuwe initiatieven op wijkniveau plaats rondom de thema's Wonen, Zorg en Welzijn. Juist het wijkniveau lijkt aantrekkelijk vanwege de mogelijkheden tot ontkokerd beleid. Er zijn allerlei combinatiefuncties mogelijk, zoals verzorgingscomplexen die ook buurt- en sportfuncties vervullen. Anderzijds kan de toename van spelers (en daardoor de toename van ambtelijke, bestuurlijke en professionele drukte) voor problemen zorgen bij het uitvoeren van concrete interventies. Wat betekent het als woningbouwcorporaties zich meer gaan richten op de welzijnsmarkt? Is er sprake van tijdelijke initiatieven en hoe verhouden die zich dan tot de structurele inspanningen vanuit gemeenten? Welke partijen voeren de regie? En wat betekent het als verzorgingshuizen 'buiten hun muren' treden door andere, meer sociale functies te incorporeren? Het advies, dat gebruik kan maken van het advies ontkokering, zal zich vanuit een aantal maatschappelijke ontwikkelingen richten op de (on)mogelijkheden van combinatiefuncties op sociaalruimtelijk terrein.

Bijlage 2

Geraadpleegde deskundigen

Dhr. H. Cornelissen	Landelijk Samenwerkingsverband Aandachtswijken
Dhr. E. van Dael	Gemeente Arnhem
Mevr. E.T.M. van Dijk	Gemeente Zoetermeer
Dhr. mr. P.J.M. van Domburg	Gemeente Zoetermeer
Dhr. drs. R. van der Ent	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu
Mevr. R. Goettsch	Stichting Welzijn Midden-Drenthe
Mevr. drs. G.P. Hernandez	Gemeente Utrecht
Dhr. prof. dr. R.P. Hortulanus	
Dhr. G. Isabella	Nicis Instituut
Dhr. drs. A.T.Kamsteeg	Gemeente Dordrecht
Dhr. M.G. Kromwijk	Stichting Woonbron
Mevr. drs. J.C. Leenhouts	ROC Mondriaan
Dhr. dr. D. van der Meer	Riagg Rijnmond
Dhr. drs. F. Meerhof	Management consultant
Mevr. drs. K.S. van der Meulen	Ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport
Mevr. drs. F.P. Mostert	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Dhr. drs. K. Mulder	Laagland Advies BV
Dhr. prof. drs. S. Musterd	Universiteit van Amsterdam
Mevr. M.E. Peltenburg	Gemeente Amersfoort
Dhr. drs. A.W. van der Pennen	Onderzoeksinstituut OTB

Mevr. mr. V. de Ridder	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Mevr. H. Sahin-Ardic	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Dhr. dr. T. Schillemans	Utrechtse School voor Bestuurs- en Organisatiewetenschap
Mevr. drs. M. Schrijver	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Dhr. drs. R. Sohilat	FORUM
Dhr. drs. F.J.M. Speel	Gemeente Zoetermeer
Dhr. drs. A. Sprinkhuizen	Movisie
Dhr. W. Stam	Gemeente Den Helder
Dhr. H. Thuis	Gemeente Heerlen
Dhr. dr. V. Veldheer	Sociaal en Cultureel Planbureau
Mevr. drs. A. Vermeulen	Gemeente Utrecht
Dhr. drs. A.O. Verweij	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu
Dhr. ir. J.K. van Zuylen	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Bewoners uit het stadsdeel Laak (Den Haag), medewerkers van Oase, De Wissel, Vadercentrum ADAM en Moedercentrum de Koffiepot (Laak – Den Haag), wijkagent E. Borst en chef bureau Laak, drs. D. van Baarle MPA.

Bijlage 3

Overzicht van uitgebrachte publicaties

Adviezen

Vierde raadsperiode 2009-2012

- 45 De wijk nemen. Een subtiel samenspel van burgers, maatschappelijke organisaties en de overheid. (2009)

Derde raadsperiode 2005-2008

- 44 De ontkokering voorbij. Slim organiseren voor meer regelruimte. (2008)
- 43 Tussen flaneren en schofferen. Een constructieve aanpak van het fenomeen hangjongeren. (2008)
- 42 Vormen van democratie. Een advies over democratische gezindheid. (2007)
- 41 Straf en zorg: een paar apart. Passende interventies bij delictplegers met psychische en psychiatrische problemen. (2007)
- 40 Inhoud stuurt de beweging. Drie scenario's voor het lokale debat over de WMO. (2006)
- 39 Ontsnappen aan medialogica. Tbs in de maatschappelijke beeldvorming. (2006)
- 38 Verschil maken. Eigen verantwoordelijkheid na de verzorgingsstaat. (2005)
- 37 Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden. (2005)
- 36 Lokalisering van maatschappelijke ondersteuning. Voorwaarden van maatschappelijke ondersteuning. (2005)

In samenwerking met de RVZ. Versterking voor gezinnen. (2008)

Tweede Raadsperiode 2001-2004

- 35 Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland. (2005)
- 34 Ouderen tellen mee. Advies aan de Themacommissie Ouderenbeleid van de Tweede Kamer. (2004)
- 33 Mogen ouderen ook meedoen. (2004)
- 32 Toegang tot recht. (2004)
- 31 Sociale veiligheid organiseren. Naar herkenbaarheid in de publieke ruimte. (2004)
- 30 Verschil in de verzorgingsstaat. Over schaarste in de publieke sector. (2004)
- 29 Humane genetica en samenleving. Bouwstenen voor een ander debat. (2004)
- 28 Europa als sociale ruimte. Open coördinatie van sociaal beleid in de Europese Unie. (2004)
- 27 Hart voor Europa. De rol van de Nederlandse overheid. (2003)
- 26 Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek. (2003)
- 25 De handicap van de samenleving. Over mogelijkheden en beperkingen van community care. (2002)
- 24 Bevrijdende kaders. Sturen op verantwoordelijkheid. (2002)
- 23 Geen woorden maar daden. Bijdrage aan het normen- en waardende-bat. (2002)
- 22 Werken aan balans. Een remedie tegen burn-out. (2002)
- 21 Educatief centrum voor ouder en kind. Advies over voor- en vroeg-schoolse opvang. (2002)
- 20 Levensloop als perspectief. Kanttekeningen bij de Verkenning Levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen. (2002)
- 19 Van uitzondering naar regel. Maatwerk in het grotestedenbeleid. (2001)
- 18 Aansprekend opvoeden. Balanceren tussen steun en toezicht. (2001)
- 17 Instituties in lijn met het moderne individu. De Sociale Agenda 2002-2006. (2001)
- 16 Kwetsbaar in kwadraat. Krachtige steun aan kwetsbare mensen. (2001)

In samenwerking met ACVZ. Inburgering. (2003)

In samenwerking met ROB. Etniciteit, binding en burgerschap. (2001)

In samenwerking met de Onderwijsraad. Samen naar de taalschool. (2001)

Eerste raadsperiode 1997-2000

- 15 Ver weg en dichtbij. Over hoe ICT de samenleving kan verbeteren. (2000)
- 14 Van discriminatie naar diversiteit. Kanttekeningen bij de Meerjarennota Emancipatiebeleid 'Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid'. (2000)
- 13 Wonen in de 21^e eeuw. (2000)
- 12 Alert op vrijwilligers. (2000)
- 11 Ongekende aanknopingspunten. Strategieën voor de aanpassing van de sociale infrastructuur. (2000)
- 10 Aansprekend burgerschap. De relatie tussen organisatie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers. (2000)
- 9 Nationale identiteit in Nederland. (1999)
- 8 Arbeid en zorg. Reactie op de kabinetsnota 'Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg'. (1999)
- 7 Integratie in perspectief. Advies over integratie van bijzondere groepen en van personen uit etnische groeperingen in het bijzonder. (1998)
- 6 Verantwoordelijkheid en perspectief. Geweld in relatie tot waarden en normen. (1998)
- 5 Uitsluitend vrijwillig!? Maatschappelijk actief in het vrijwilligerswerk. (1997)
- 4 Kwaliteit in de buurt. (1997)
- 3 Werkloos toezien. Activering van langdurig werklozen. (1997)
- 2 Stedelijke vernieuwing. (1997)

In samenwerking met de RVZ. Gezond zonder zorg. (2000)

In samenwerking met de RVZ. Verslavingszorg herijkt. (1999)

In samenwerking met de RVZ. Zorgarbeid in de toekomst. (1999)

In samenwerking met de Onderwijsraad. Voorschools en buitenschools. (1998)

Onderzoeken

- Beperkt maar niet begrensd. RMO (red.). (2009) Webpublicatie
- Bericht van de werkvloer. J.van der Meer. (2009) Webpublicatie.
- Polarisatie. Bedreigend en verrijkend. RMO (red.). (2009)
- Verkenning participatie: Arbeid, vrijwillige inzet en mantelzorg in perspectief. RMO (red.). (2008)

- Levensvraagstukken: de sociale context van ongewenste zwangerschappen en van ondraaglijk en uitzichtloos lijden. (2008)
- 30 Plannen voor een beter Nederland. De sociale agenda. K. van Beek en Y.Zonderop (red.). (2006)
- Opbrengsten van sociale investeringen. I. Doorten en R. Rouw (red.). (2006)
- Eigen verantwoordelijkheid: bevrijding of beheersing? R. Ossewaarde. (2006)
- Democratie voorbij de instituties. Vooronderzoek van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2006)
- Horizontale verantwoording bij ZBO's en agentschappen. T. Schillemans. (2005)
- Tussen zorgen en begrenzen. Over de aanpak van delictplegers met psychi(atri)sche problemen. D. Graas en R.Janssens. (2005)
- Gezin anno nu. M. Distelbrink, N. Lucassen en E. Hooghiemstra. (2005)
- Tussen vangnet en trampoline. Over de inzet van publieke middelen voor participatie en zekerheid. H.Adriaansens, K. van Beek en R. Janssens. (2005)
- Preventiebeleid. Een verkennende achtergrondstudie. R. Torenvlied en A. Akkerman. (2005)
- Over insluiting en vermijding. Twee essays over segregatie en integratie. J. Uitermark en J.W. Duyvendak; P. Scheffer. (2004)
- "Nee, ik voel me nooit onveilig". Determinanten van sociale veiligheidsgevoelens. H. Elffers en W. de Jong. (2004)
- Ouderen en maatschappelijke inzet. K. Breedveld, M. de Klerk en J. de Hart. (2004)
- Financiële prikkels voor werknemers bij uittreding. I. Groot en A. Heyma. (2004)
- Sociale veiligheid vergroten door gelegenhedenbeperking: wat werkt en wat niet? K. Wittebrood en M. van Beem. (2004)
- Inburgering. Educatieve opdracht voor nieuwkomer, overheid en samenleving. (2003)

Publicaties van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling zijn te downloaden via www.adviesorgaan-rmo.nl.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) werkt aan nieuwe concepten voor de aanpak van sociale vraagstukken. De raad is:

prof. mr. Maurits Barendrecht

prof. dr. Anneke van Doorne-Huiskes

prof. dr. Paul Frissen

mr. Sadik Harchaoui

drs. José Manshanden

prof. dr. Lucas Meijs

prof. dr. Micha de Winter

dr. Rienk Janssens is algemeen secretaris van de raad.

De RMO is bij wet ingesteld op 1 januari 1997. Zijn formele opdracht luidt: 'de regering en de beide kamers der Staten-Generaal te adviseren over de hoofdlijnen van beleid inzake de gevolgen van maatschappelijke ontwikkelingen voor zover deze van invloed zijn op de participatie van burgers in en de stabiliteit van de samenleving'.

Parnassusplein 5

Postbus 16139

2500 BC Den Haag

Tel. 070 340 52 94

Fax 070 340 54 46

rmo@adviesorgaan-rmo.nl

www.adviesorgaan-rmo.nl

Colofon

De wijk nemen

Een subtiel samenspel van burgers, maatschappelijke organisaties en overheid
(advies 45)

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

ISBN 978 90 8850 066 4

NUR 740/753

Foto omslag

Frans Verduin (Den Haag)

Vormgeving

Marc Horvat, Uitgeverij SWP

Uitgever

Ingrid de Jong

Voor informatie over overige uitgaven van Uitgeverij SWP:

Postbus 257, 1000 AG Amsterdam

Telefoon: (020) 330 72 00

Fax: (020) 330 80 40

E-mail: swp@mailswp.com

Internet: www.swpbook.com